

महामानी झी होती. त्याला ती ठार मारण्यास उद्युक्त झाली असून आपल्या मनाचे अशा रीतीने त्याने औदार्य व्यक्त केले, तेव्हा तिला जखमांवर डागण्या दिव्यासारखे झाले. इतके झाले तरी त्याला ठार मारण्याचा तिचा निश्चय दळला नाही. तो बेत सिद्धीस नेण्यासाठी ती आपल्या जीवावर उदार झाली होती. तो मोठा कीर्तिमान राजा होता व त्याचे सैन्य अत्यंत बळाव्य होते; पण, त्याचे तिला महत्त्व व आश्चर्य वाटेनासे झाले होते. तिचा सोज-केळा बेत फसला त्या घटकेपासून किल्ल्याभोंवतीं गरबा पडलेला होता तो उठवून लावण्याची तिला फारशी आशा राहिली नाही. शौर्य आणि मृशूला न मिणे हे रत्नपूजांचे दोन मुख्य गुण अकबरशाहाच्या अंगी पूर्णपणे वसत आहेत असे तिला दिसून आले. पराक्रमशाली पुरुषांमध्ये हे गुण असावयाचेच; पण, यांशिवाय आणखी कित्येक सद्गुण त्याच्यामध्ये होते ते तिला दिसून आले. ते गुण दुसऱ्या कोणांत नसूते. तिने आपला पतिराज बसंतसिंग याला स्वच्छ बौद्ध दाखविले की, साहेबजी, ज्या लोकांना सुदैवाने असला सर्वोत्तम मोहोरा मिळाला आहे त्यांनाच रोवटी जवळ मिळणार, हे खास आहे. पुन्हा ती आवेशाने झपाळी-आमच्या तटावर उभे राहून आमच्या धर्मासाठी व किल्ल्यासाठी शेवटपर्यंत लढून आमी प्राण देऊं; पण, साहाला इतिहासांत आपला जयाची अखेर आमच्या रक्षाच्या झालेने लिहावयास लाई !

बसंतसिंग—गुलाब, इतक्यांतच आपण इतके निपण होण्याचे कारण नाही. आपल्या शिवंदीची ईर्ष्या अद्यापि कायम आहे, लोक कायम आहेत आणि त्यांचा मनोत्साहही कायम आहे. आजची पांच सहा महिने पुरेले इतकी आपला किल्लांत अन्नचामकी आणि दारुगोळी शि-

लक आहे. आजली या लढाईचा निकाल आता फार खांबणीवर पडेल असे वाटत नाही. लवकरच शेवट लागेल; पण, शेवटी चितूरचे मालक मुसलमान होतात, की रजपूत राहतात, हे मात्र सांगत नाही. ऋग्दीशेश्वरा कधी आहे न कळे.

गुलाबबाई—सोबेवजी, जी बापको त्याचा प्राण घेण्यालाही तयार झाली होती तिला उरुट जीवदान देऊन ज्या योर व उदार संतःकरणाच्या पुरुषाने फिरून तिला आपल्या गोटांत व गणगोटांत सुरक्षित नेऊन पोहोचविले तो पुरुष सामान्य कोटीत गणला येत नाही. त्याच्या हाताखालचे सरदार तरवारबाह्य आहेत, त्याची फौज मोठी आहे आणि खर आहे. सोबी स्वतः रणधर असल्याची ख्याति सर्वत्र गाजत आहे. इतक्या जरी गोष्टी सगळ्या आहेत, तरी धौर्यापेक्षा त्याच्या महोदर्याचीच भीति सर्वांनी अधिक बाळगिली पाहिजे. या अलम हुन-यैतून एवढा जगप्रसिद्ध धनु माझ्या हातून नाहीसा झाला असता तर ज्या कीर्तीला मोल नाही, जरा नाही आणि मरण नाही, अशी माझ्या नांवाची कीर्ति मागे राहिली असती !

वसंतसिंग—अग घेजे, या दुःस्या भाषणांत धनूच्या स्तुतिस्तोत्राचीच तू कमाल केलीस ! बस, पुरे कर आतां !

गुलाबबाई—त्या पुरुषाची योग्यतान्व तशी आहे. मी त्याचे स्तुतिस्तोत्र जितके गाईन, किंवा त्याच्याशी जितका वैरभाव ठेवीन, तितका थोडा आहे ! त्याला या जगांतून नाहीसा करण्यासाठी सर्व जातसत्त्वखांबा बळी पाडण्यासही मी तयार आहे !

भाग सहावा.

गुलाबगार्दचा भानी स्वभाव आणि अकबरसाहाबें विलक्षण औदार्य.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं बसंतसिंग व गुलाबगार्द कि-
ल्याच्या तटबंदीची तपासणी करीत होती. शत्रूच्या
छावणीत विशेष गडबड उडाली, तेव्हांपासून किल्ल्यावर
त्याचा मोठा हल्ला होईल असें घटकोघटकीं वाहूं लागलें होतें;
संपूर्ण त्याच्या निवारणार्थ जी जी तरतुद सुचली ती ती त्यानें
अगंगाऊं करून ठेविली. जे बुरूज अधू व टेंगणे होते ते मजबूद
व उंच करून त्यांच्या पुढीसाठीं त्यांच्या मागें आणखी नवीन
बांधकामें चालू केलीं होती. तीं कधीं चाललीं आहेत हे पाह-
ण्यांत किल्लेदार गुंतला होता. इतक्यांत तटाच्या भिंतीचीं
अकस्मात् भयंकर गडगडाट झाला. त्या गडगडाटानें वेदा
चालणारेही पावरले. त्या प्रचंड अपघातानें तटावर उभे राहिलेले
शिपाईं भडभड तोंडपशीं पडले. जेथें तटाची भित अगदीं
टेंगणी होती तेथें तिचा बराच मोठा भाग खालीं टांस-
ळला. त्या ठिकाणीं मोठें खिंडार पडलें. पुनः पहिल्यापे-
क्षांही अधिक भयंकर असा आणखी एकदां आवाज झाला.
त्यानें दुसऱ्या ठिकाणीं मोठें भगदाड पडलें. जाण्यावेळाला
दोन मोठे दरवाजे झाले. बाहेरून शत्रूच्या खोकांनीं दोन

ठिकाणीं सुदंग मरून ठेविले होते ते उडाल्यानें तटवेदीची नासाडी झाली. पडलेल्या भगदाडांतून आत शिरून शत्रूची फौज एकदम आपल्यावर हल्ला करील असें वाटून तिच्या प्रवेशाला प्रतिबंध करण्याकरितां आंतील लोक पडलेल्या खिंडारांपाशीं गोळी शाले. त्यांनीं जणू तेथें माणसांची भितच उभी केली. शत्रूचे लोक एकदम किल्ल्यांत शिरून हल्ला करून कत्तल करतील असें वाटलें होतें; परंतु, तसें त्यांजकडून पडलें नाहीं. त्याचें कारण हें होतें:-सुदंग उडाल्याबरोबर किल्ल्यावर हल्ला करण्यासाठीं निवडक निवडक दोन हजार शिपाई अकबरशाहानें निराळे काढून ठेविले होते. एक सुदंग उडाल्याबरोबर ते लोक पुढें सरले. त्यांची कल्पना अशी होती कीं, दोन्ही ठिकाणचे सुदंग एकदम उडतील; झणून, हजार हजार लोकांच्या दोन टोळ्या निरनिराळ्या होऊन भगदाडांत शिरण्यासाठीं त्या एका-मागून एक पुढें सरल्या. पण, त्या वेळेस एकच सुदंग उडून त्या जागीं पुढची टोळी पोहोचली, आणि दुसरी टोळी मागून जात होती तिच्या पायांखालीं अकस्मात् धरणीकंपासारखा अचका बसला. तिची लागलीच फांकाफांक झाली. पायांखालची जमीन फाटून दुभंग झाली. जे लोक सुदंगावर उभे होते ते पतंगासारखे अस्मानांत उडाले. किल्ल्यांचे इस्तपादादि अवयव झाडावरच्या फांचा विद्युल्लतेनें गळून पडल्या सत्ते तुडून पडले. त्या वेळच्या भयंकर स्थितीचें वर्णन करण्यास आमची लेखणी असमर्थ आहे. तो देखावा कल्पनेनेंच मनांत आणायचा ! त्या ठिकाणीं शत्रूचीं चारसोडून अधिक माणसें व पंधरा बीस सरदार ठार झाले ।

या आकस्मिक अपघातानें हल्ला करणाऱ्यांच्या छात्रा शिथिल झाल्या. त्यांना मूळचा दुरूप राहिला नाहीं. गडबड घात होईपर्यंत राहिलेले लोक चित्रासारखे तटस्थ उभे राहिले. पण, तें त्यांचें उभें

राहें रजपूतांच्या वध्यावर पडले. किल्ल्याच्या कवाळाची तत्तूद करणुस त्यांना थोडा वेळ मिळाला. मुसलमान शिपाई छात्या काढून सिंदाराकडे निघाले; पण, त्यांचा मूलचा मनोत्साह कायम राहिला नव्हता. वेळ्यांत सांपडलेले रजपूत शौर्यश्रीने उत्तेजित होत्याते घाबऱ्या अंगावर चालून गेले. मेळो तरी बेहेतर; पण, कुडीत माण असेपर्यंत सिंदारांतून घाबऱ्या प्रवेश किल्ल्यांत होऊ यावयाचा नाही, असा त्यांचा दड निश्चय झाला. घाबऱ्याने सिंदारांत शिरण्याचा जितके वेळां प्रयत्न केला, तितक्या वेळां त्यांनी त्यांना मोंसकून मार्गे हटविले. शेवटी नाहलाज होऊन मुसलमानी फौज माघारी परतली. ती अगदी नाउमेदीने निघाली. तिच्या चेहऱ्यावर पराभवाची छाया नव्हती, तरी विजयीपणाचा तनेळाही तिजवर नव्हता. मुदंगांच्या आकस्मिक अपघाताने मनांत घेरलेला हल्ल्याचा बेत सिंदीस गेला नाही, असे खुद्द अकबरशाहालाही कळून चुकले. तो मग बोक्यावर स्वार होऊन मार्गे हटलेल्या लोकांकडे चावत गेला. त्यांचा निरुत्साह पाहून त्याने त्यांना दीलदिलावा दिला. त्यांचीं कोमेजून गेलेलीं सुगनें प्रोत्साहनाने प्रफुल्लित केलीं, तेव्हां त्यांना हल्ला करण्यास नवीन स्फुरण आले. त्यांच्या उमेदीला आत्मातबान्यां झाल्या. किल्ल्यावरच्या लोकांनीं सिंदारें मुसलमानांचे काम फार अपाय्याने चालविलें. एका रात्रीत, सकाळीं उजवाडले नाहीं तो, चिखलमातीची जाडी मित भाळून त्यांनीं सिंदारें भरून काढली. चिखल ओला असल्यामुलें मितीवर निघरडें झालें होतें, हा एक त्यांचा कायदा झाला. वर चढून जाण्याला घाबऱ्या हलाज चाळेनावा झाला, तरी त्याची नाउमेद फार वेळ टिकली नाही. पुनः जासी उमेदीनें तो किल्ल्यावर हल्ला करण्यास तयार झाला. अडकणीं झाल्या तरी अकबरशाहा मार्गे हटवण पुढेच मळता. त्या जो जो बुद्धिगत होत तो तो

त्याला अधिकारिक स्वरूप चढे. जदल निश्चय ठेवून तो घात पडें आपल्या हाताखालच्या धरदारांस हुकूम सोडीत होता. पूर्ण जय मिळाल्याखेरीज त्याच्या मनाचें पूर्ण समाधान ज्यामध्याचें नाही, असें त्याच्या कळीवरून दिसलें. त्याचे शिपाई आपल्या अंमलदारांचे हुकूम भोळ्या आनंदानें शेलू लागले. त्यांचा जुकन साच हिरमोड झाला होता तरी ते लबकर ताजेतवाने दिवू लागले. आंतील रजपूत लोकही कमी साधच होते असें नाही. आलेल्या व येणाऱ्या अडचणी तूर करण्याचे त्यांचे उपाय चाळू होते. योडक्याच अवकाशांत त्यांनीं मितीचें बांधकाम इतकें मजबूद करून टाकिलें कीं, तेथें सुदंग उडून खिडारें पडलीं होती अशी शंकाच येऊ नये.

पहिले सुदंग उडाल्याला बरेच दिवस झाले. बादशाहानें पुनः दुसरे सुदंग भरण्याचा हुकूम दिला. सुदंगे सुदंग पाडण्याचें काम राणीच्या वेळेस करीत. एका रात्री आद्या स्वयः त्या ठिकाणीं जाऊन काम करणाऱ्या लोकांस सुदंग कसे व कोठें भरावयाचे हें दाखवीत होता. त्या वेळेस तयार एके जागीं मद्याखीचा उणेव दिसला. त्या उणेवानें किल्लेद्वार तळवंदीच्या दुरुस्तीचें काम संपादित होऊ. भित बांधण्याचें काम बहुतेक पूर्ण होत आलें होतें. त्या समयी आद्याची 'संग्राम' नांवाची आवडती बंदूक तोडा पेटविलेली एका शिपायाच्या हातीं होती. ती गोळी भरून तयार केलेली होती. ती त्यानें त्याजकडून मागून घेऊन छातीवर धरून लगेच किल्लेद्वारावर नेम धरून सोडिली. गोळी सूं सूं करीत निघाली ती नेमकी वसंतसिंगाच्या कपाळावर जाऊन आदळली. त्याबरोबर कपालमोड होऊन किल्लेद्वार झाली पडला! तयार अतिशय गडबड उडाल्याचें दिसून आले. बरेच लोक पावरे होऊन हकडे तिकडे धांवाधां

करू. जगले, तेथे शिपायांची व रहिवाद्यांची गर्दी होती. त्यावरून आपल्या गोळीचा नेम बरोबर लागू पडला अशी अकबरशाहाची खातरी होती. किल्लेदाराच्या मृत्युने आंखीळ खोक अधिकच लवळले. रजपूत आत अडचणीत सांपडली इणजे तिच्या अंगी विरधीचे वारे भरतें आणि तिथे देहभान नाहीतें होऊन ती आपल्या जीवाकडे पहात नाही, अशी नेहमीची चाल आहे, तिला अनुसरून तिच्या शौर्याला ऊत आल्या-वांचून राहणार नाही, या सर्व गोष्टी तो जाणून होता; सणून, त्यानेही आपल्याकडून जय्यत तयारी केली.

राज करून उजाडत आले होते, इतक्यांत एकाएकी एक दिवस अकबरशाहाच्या छावणीवर अकस्मात् छापा आला. त्याची फौज पुष्कळ होती आणि तिथे लष्करी शिक्षणही चांगले होते; सणूनच रजपूतांच्या लोकांला तिने दाद दिली नाही. नाहीतर असा मर्शकर छापा कुसल्या कोणाच्याने सहन करवला नसता ! अकबरशाहाचे लोक, सणूनच त्यापुढे ते टिकले. किल्लेदार गोळी लागून पडतांच फौजेचे जू गुलाबवाईने आपल्या मागेवर घेतले. तिच्या हाताखाली रजपूत लोक कटून लडले. शत्रूच्या हरकतीला तिने बिलकूल शुमानिले नाही. त्याला तिने तोबा तोबा करावयास लाविले. तिने आपला तुफान संचा घोडा अति त्वेधाने अकबर-शाहाच्या डेन्यावर चालविला. त्या वेळांत तिला स्वतःच्या देहाचे भान राहिले नाही. शाहाचा एक उमराव तिची राक्षसी दौड ओपविण्यासाठी आडवा होता. त्याच्या अंगांत तिने आपल्या मर्चीची जोराने फेंक करून रक्ता झुला केला, आणि पुन्हा घो-ड्याला टांच देऊन ती शाहाच्या तंबूवर जाऊन धडकली. तंबू-वरचा पहारेकरी आडवा होऊन त्याने तिला ओपून धरिले; इत-क्यांत पहान्यावरचा मुख्य अंमलदार होता त्याने तिच्या तोंडा-

वर तरवारीचा वार केला. त्यालाही तिने बघीने भोंसकून बो-
क्यासाठी उडी टाकिली, आणि संभूत प्रवेश करून नीट वाद-
शाहाच्या पळगाकडे चालली. पळगा रिकामा आदळला. पाहरे-
करी शिपायांचा तिच्याभोंवतीं गराडा पडला. तिला पकडून
कैद करण्यास बरेच भय पडले. कैद करतां करतां तिने कांही
शिपायांना जखमी केले. तिच्या मानेवर एक जखम लागली.
तीतून भळाभळा रक्त वाहू लागले. तिचा हात चालेनासा
झाला. तिला घेन्या येऊ लागल्या. तिचे हत्यार बंद पडले.
तिच्या बरोबरच्या लोकांपैकीं बहुतेक मारले गेले. कांही लोक
माचारे गेले. त्यांच्या मुखाने पराभवाची दुःखप्रद वार्ता किल्ल्यां-
तील लोकांस कळली. तेव्हां तेथें मोठा हाहाकार झाला तो
किती वर्णन करावा !

अकबरशाहा तबूवर दाखल झाला. तेव्हां किल्लेदाराची मूर्त
पक्षी गुलाबवाडें मूर्च्छा येऊन जमिनीवर अस्ताव्यस्त पडली होती.
तिने सामनेवाल्यांच्या अंगांवर वार केले होते, त्यांचें रक्त आणि
स्वतःच्या जखमांतून निघालेले रक्त, या दोन्ही रक्तांनीं ती
म्हाली होती. पतिनिघनाचा खूब घेण्यासाठीं तिने शौर्याची परा-
काष्ठा केल्याचें शाहाच्या नबरेस आलें ! तिच्या जखमांना टांके
मारण्याचा त्याने हुकूम केला. राजभर तिची उत्तम शुभ्र-
देवण्याविषयीं आपल्या हकीम लोकांस त्यानें ताकीद दिली. तिचें
शरीर पाहून तो थक झाला ! तिला होत असलेले क्रेश पाहून त्याला
दया आली ! तिच्याविषयीं त्याच्या मनांत पूज्यभाव उत्पन्न झाला.
तो इतका की, तिचे लोक शरण आले तर त्यांबरोबर तह कर-
ण्याचा त्याचा निश्चय झाला. आतील लोकांचा स्वधर्माविषयीं
आणि स्वराज्याविषयीं इट-निग्रह पाहून त्यानें त्यांची तारीफ
केली. त्या मर्यांत तो इतकेही शब्द बोलून चुकला की, असे

निमही व झूट बहादुर माझ्या सैन्यात जसले तर त्यांच्या सहाय्याने मी सगळी पृथ्वी जिंकण्यास समर्थ होईन ! मग एका देशाची कथा काय ?

हुसैन्या दिवशी प्राताकाली गुळाकवाई आपल्या पलंगावर उठून बसली. तिने बादशाहाच्या मेढीची इच्छा दर्शविली, क्षणून तिला शाहाफडे वेळून गेले.

गुलामबवाई—(न डगमगातां) जनाने आली, आप हुजूर ! मी दोन वेळां हजरतीला ठार मारण्याचा प्रयत्न केला. आपण मजबरोबर कितीही हुस्नगिरी केली तरी मी पर्वा करीत नाही. मी स्वतःचे छत्तीवर ही कामे केली आहेत; पण, ती अखेर फसली ! आतां आप हुजूर शिक्षा कराल ती भोगण्यास मी विद्द आहे. मृत्यूची व माझी भेट करविण्यास आतां विलंब करूं नये असा माझा अर्ज आहे ! कोणता वेत योजिला आहे तो खचकर कळवावा, हुजूर !

अफजरशाहा—हाती हत्यार घेऊन घातु मजबरोबर वाचना करण्यास उभा राहिला आणि तो जीवंत हाती लागला, तर त्याला ठार मारण्याचे भाजें मीद नाही. अशा पाडाव झालेल्या मनुष्यास शासन करण्याची बुद्धि हक. ताला-अला मला कधीही न देको. मी तुझ्या प्रिय व सूर पतीचा प्राण घेतला, हें नाईट काम मी घातुभाषाने केलेलें नाही ! त्याचा पराक्रम व स्वदेशाभिप्रेतीचा अभिमान पाहून मला मोठें कौतुक वाडत होतें. त्याच्या गुणांला मी फार चहात होतो; पण, या मोहिमेचा शेवट मला बघावकर व्हावा, एवढ्याच हेतूनें मोठ्या कष्टाने मी त्याचा प्राण घेतला ! द त्याची प्रिय धर्मपत्नी आहेच,

तेव्हां आपल्या पतीच्या निघनास जो कारण सांगला त्याला ठार मारण्यास तू उद्युक्त व्हायें, हें साहजिकच आहे. यांत आत्माका राम येथ्यासारखें कांहींच नाही. हुस्मानगिरीचा परिणाम असाच व्हावयाचा. तू आपल्या प्रिय पतीला अंतराळीत यांचें मला कार दुःख होतें. आतां चित्पूरच्या छत्रपानें तुजवरोबर कसा तह करण्याची माझी इच्छा आहे तें तुला कळवितों—

गुलाबबाई—तहाच्या घातीं माझ्या देशबंधूंच्या व रणाजीच्या मानहानीला कारण असतील, आणि तह कबूल करण्याचा अधिकार मजकडे असेल, तर मी आपल्या लोकांना साक सांगेन की, तुझी शत्रूची लढत राहा. एकही मनुष्य जीवंत राहिलें नाही, असें होईपर्यंत तुझी हार जाऊ नका. आपल्या तहाचीं कलमें माझ्या रजपूत जातीच्या कीर्तीला हानिकारक असतील, तर तह कबूल करण्याची मला मुसलमानी असली तरी मी आपले जातभाई व जात-महिनी यांना निवून सांगेन की, तुझी आपल्या शत्रूची एकसारखे लढत राहा, किल्लासाठी सर्व तरुण पुरुष व बायका रणांगणावर पडेपर्यंत शत्रूला हार जाऊ नका आणि रजपूत जातीच्या नांवाला कलंक लागेल असें घटनेन करूं नका.

अकबरशाहा—पण गुलाबबाई, मी तुझ्याकडेवर असाच तह करीन की, त्यांत तुमची, तुमच्या घन्याची व चित्पूरकिल्ल्याची मानहानि न होतां तुमचें नांव चिरकाल राहील, मग तर हसकळ नाही ना !

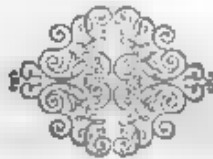
गुलाबबाई—तुझी जातीचे भोगळ आहां व परचमी आहां, तेव्हां ज्यानें आमचा मान राहील असा तह तुझी कधीं करणार

नाही ! आमचा क्लृप्त दुष्टी इतका केला आहे की, तो कद्यानेही विसरला आपार नाही. दुष्टी आपला वेदा उठवून एकदम निघून गेला तरच आमचा संतोष होऊन आमच्या जागी आझी सुखासमाधानाने राहू. आझी पूर्वी होतो तसेच आझाला आमच्या जागी राहू घाल तर, तथा तहाला मात्र मी कबूल करीन. दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या तहाला मी राजी नाही. माझ्या स्वतःविषयी पुढील तर मी सर्वस्वी तुमची गुन्हेगार आहे. दुष्टी आतां आपला वृद्ध बाटेल तसा उगवून घ्या. त्याबद्दल माझी रद्दबद्दली नाही. याचा त्या तहाच्यांत गाय सांपडली झणजे त्या आनंदांत तो तिचे पाहिजे तसे हाळ करितो ! त्याचें भोजमाप तिच्या मर्जीवर नसतें ! तिचें जरणें व मरणें, या दोन्ही गोष्टी त्याच्याच मर्जीवर अवलंबून असतात ! माझी प्रभुतवी स्थितिही तशीच झालेली आहे, दणून या वेळेस मला हवी ती शिक्षा द्या. माझी ना नाही; पण, कुडीत प्राण असेपर्यंत मी तुझाला हार जाणार नाही व शरणही येणार नाही !

अकबरशाहा—गुलामबाई, मुकलमान आणि रजपूत यांच्यामध्ये किती फरक आहे, तो मी तुला सांगतो. शगाच्या भरांत तू मला दोनदां ठार मारण्यास सिद्ध झालीस. यांत तूझी चेष्टाविषय तुझे दुसरें कांहीं एक कारण नव्हतें. तुमचा मान व प्रतिष्ठा राहिल, अशाच रीतीचा तद्द करण्यास मी तयार असतां ती गोष्ट तूं मान्य करित नाहींस. मन्वित्व-वीचा दुष्टा द्वेषभाव तूं आपल्या सोडानेंच सोलून दाखविलास. तूं आतां कैद झालेली मनुष्य आहेस. मी या वेळेस मनांत आणिलें तर सर्व गोष्टींचा एका क्षणांत निकाल

लावण्याचें माझ्या हातीं आहे; पण, असलें अचम कृत्य खुदा-वालाला पसंत पडणार नाही. मी तुला प्रतिबंधनांतून मुक्त करून कांहीं क्षिपाई नरोवर देऊन चितूरच्या दरवा-ज्यापाशीं सुस्थित नेऊन पोहोचवितो. नंतर तुझी मर्जी असल्यास पुनः मलबरोवर लढण्यास तयार हो !

हें भाषण ऐकून गुलाबबाईनें आपली मान एका बाजूला फिरविली. तिच्या डोळ्यांत अभ्रू आले होते; पण, तिची स्वाभि-मानवृत्ति जाग्रत होऊन ते अभ्रू तिनें आंतल्याआंत धोपून धरले ! खालीं पडून दिले नाहीत ! पुढें चकारशब्द न बोलतां मु-काट्यानें बादशाहाला सलाम करून ती तंबूतून बाहेर पडली. तेथें चितूर्यासाठीं एक मेणा आणवून ठेविला होता. त्यांत ती बस-ण्याबरोबर भोगांनीं मेणा थोडक्याच वेळांत चितूरच्या दरवाज्या-पाशीं नेऊन धोपला. ती किल्ल्यांत निघून गेली, आणि शाहाचे लोक मेणा घेऊन परत गेले. तिनें किल्ल्यांत मवेश करण्याबरोबर पुनः तिच्या मनांत कांहीं विचार धोळूं लागले. अकबरशाहाच्या उदार व क्षमाशील स्वभावाची तिनें आपल्या मनांत तारीफ केली, तरी ती आपली जन्मभूमि, स्वदेशबंधु आणि भगिनी यांच्या संबंधाचें कर्तव्यकर्म करण्यास विसरली नाही ! इतक्याही संकटांतून तें पवित्र कर्म करण्यासाठींच ती वांचली असें हादलें पाहिजे ! तें महत्कार्य शेषट्यास नेण्यासाठीं तिचा अंतःसत्मा उत्सुक लागला ! जाणीवा-णीचा समय जवळ येऊन ठेपला !

भाग सातवा.

कालयवन अकबरशाहा आणि कालबैरव प्रतापसिंह यांची लढेजंगी.

चित्रचे लोक बेफाम झाले. त्यांनी आपल्या जीवभावाची आद्या सोडून दिली. किल्लेदार पूर्वीच पतन पावला होता. त्यांनी अकबरशाहाच्या छावणीवर जाऊन छापा घातला. त्यांचे चांगले चांगले पुष्कळ शिपाई ठार झाले. पुढच्या संकटांतून पार पडण्याची आद्या दिसेना. परिणाम फार भयंकर झाला. शत्रूच्या हाती जीवत पडण्यापेक्षा दोन हात करून मरून जावे, असा पुष्कळांचा निश्चय झाला. मंहमदी धर्मवेडा-प्रमाणे रजपूत जातीचेही धर्मवेड विलक्षण होते ! कैफ कुटुंबातील माजसे एकमेकांना मिळ्या मारून परलोकयात्रेस गेली ! त्यांनी परस्परचे लून केले ! अंतकाळी आपल्या मंहमदी शत्रूला धाप देऊन त्यांनी प्राण सोडले ! मेलेल्या व मरणोन्मुख झालेल्या मनुष्यांशिवाय चित्रांत घर सुने राहिले नाही ! घरांत मरणोन्मुखांचे विलाप व बाहेर लढणाऱ्या शिपायांच्या रणगर्जना, यांचे मिश्रण होऊन एरुच हाहाकार झाला ! जणू, मृत्यूचाच दरबार खुला झाला !

बरेच दिवस लोटले. लढाई चालूच होती. राजवरुत्यांत प्रे-
तांचा लय झाला. त्यांना मूठमाती मिळेली, यामुळे ही कुं-

लागली. त्यांची विवारी बाक इवेंत मिसळून मृतांची संख्या वा-
ढत चालली. वसंतसिंगाची घरू झी गुलाबबाई होन तीन दिवस
बिछान्याला सिद्धन राहिली होती. ती कांही बरी होऊन चितूरण्या
बसावासाठी बाहेर पडली. जरा उठण्याचें सामर्थ्य येण्याब-
रोबर तिने आपला भिळाना सोडिला. ती लागलीच तटबंदीवर
जाऊन उभी राहिली. गांवांत परस्परांमध्ये कत्तल चालल्याचें न
लोक जीवावर उदार झाल्याचें तिला कळलें. त्या बातम्या सुक-
ल्याने ऐकून घेऊन ती घातचित्तानें आपल्या लोकांस हुकूम सो-
डीत होती. तिने आपल्या सरदारांची सहामसलत घेण्याकरितां
एक दरबार भरविळा. त्यांत तिचा मामी जामात प्रतापसिंगही
हजर होता. त्याला ती क्षणतः—

गुलाबबाई—प्रतापसिंग, शत्रूचा जोर फार झाला आहे.
त्यांना हांकून लावण्याचें आपल्या अंगांत आतां सामर्थ्य
राहितें नाही. आपला शेवटचा उपाय केल्याशिवाय आतां
दुसरा ह्वाज राहिला नाही. अशा प्रकारचें संकट ओढ-
वळें झणजे रजपूत लोक काय करीत असतात, हे मी
तुझाला सांगण्याची जरूर नाहीच !

प्रतापसिंग—मातुशी, आपण अद्या निराश कां होतां ?
अज्ञान आहोतीं हार खाहोती असा अर्थ नाही. अद्यापि कि-
छ्यावर शिवंदी पुष्कळ आहे. आमचा एक एक शिपाई
तिकडण्या दहांना मारी आहे. शत्रूवर आमचा छाप
पडून ते बरेच जख्ख झाले आहेत. त्यांच्यांत पूर्वीची कुवत
राहिली नाही.

गुलाबबाई—प्रस्तुत बळानें ते झेड आहेत, आणि आहोती
निर्वळी झालो आहोती; झणूनच, त्यांना शेवटीं जय मिळ-
णार आणि आपली मरणांत, ही मोड करी आहे. तरी

घोरांचें रक्त आमच्या शिपायांत बीजरूपानें लेळत आहे,
तें मृत्यूशीं शेवटपर्यंत टकर देणार, हें मला माहीत आहे;
झणून मुद्दी तयार असा असें झणण्याचें मला कारण
नाहीं.

प्रतापसिंग घूर असून सभ्य होता, तरी गुलाबवाईच्या मनांतला
विचार त्याला पसंत पडला नाहीं. तिची धोरली मुलगी त्रिपुर-
सुंदरी हिजवर त्याचें प्रेम जडलें होतें. तिच्यापासून आपल्याला
मुलोटपसि व्हावी अशी त्याची इच्छा होती, झणून गुलाबवाईच्या
बाईशी विचाराची त्याला जरूर वाटली नाहीं. शत्रूला शरण
जाण्याची जरी पाळी आली तरी, अकबरशाहा निःसर्गतः उदार
स्वभावाचा राजा असल्यामुळे, तो पांड्यास झालेल्या शत्रूस भू-
षणानें वागवील अशी शंका बालाप्र मनांत आणावयास नको
होती. त्या वेळेस अकबरशाहासारख्या उदार अंतःकरणाच्या पुरुषा-
बरोबर तद् केला असता त्यांतच आपलें हित व दाहाणपण
आहे, असें त्याला वाटलें. हा विचार त्यानें गुलाबवाईला कळ-
विला. वितूरचा संपूर्ण अधिकार तिजकडेच होता झणून त्याचा
सो भागूवाईपणाचा विचार तिला पसंत न पडतां तिनें त्याजकडे
क्रोधदृष्टीनें पाहिलें, आणि झणते—

गुलाबवाई—काय ! जो रजपूतपुत्र माझ्या शिथ त्रिपुरसु-
ंदरीला बरणार त्याच्या सोडांतून असले दळवाईचे शब्द !
रजपूतबी आला हे बोलणें अपटित आहे ! बस कर ! या-
पुढें माझा बाका मुळा बर्ज आहे !

ती लागलीच किल्ल्यावरून खालीं उतरली. प्रतापसिंगाचें
प्रभुत्वर प्रेक्षणास उभी राहिली नाहीं. शत्रूचा हाहा एकापकीं
आला तर काय करावें याजबद्दल तिनें तटवर्दीवरच्या लोकांस हुकूम
देऊन ठेविला, आणि प्रथम जीवावर उदार होऊन जे लोक

कुटुंबहत्या करण्यास उद्युक्त झाले होते त्यांच्या बरोबर ती फिरली. तेथील भयंकर देखावे पाहून तिचें अंतःकरण जास्तीच निष्ठुर झालें. बरोबर प्रेते पडलीं होती त्यांजकडे पाहून तिनें दुःखाचा सुस्कारा मुळां टाकला नाहीं. मरत पडलेल्या लोकांबरोबर तिनें काहीएक भाषण केले नाहीं. मरतांना त्यांनींही दुःखाचा लवलेला दिसू दिला नाहीं. रस्त्यांत फेंकून दिलेल्या प्रेतांची अस्तिव्य घाण सुटली होती त्यांतून ती चालली होती, तरी तिच्या तोंडांतून एकही शब्द निघाला नाहीं. तिचा अंतरात्मा कांहीं अभाष विचारांत गुरफटून गेला होता; वामुलें, तिला बाह्य सृष्टीचें भानच राहिलें नव्हतें. ती आपल्या राहण्याच्या बाळ्यांत जाऊन पोहोचली, तेव्हां तिची घोरली मुलगी त्रिपुरसुंदरी तिला प्रथम भेटली तेव्हां—

मुलाबवाई—(शांतपणानें) बेटा त्रिपूर, मृत्यूनें आपल्याकडे कल्पांत प्रलय मांडला आहे. विजयभांनें शत्रूच्या गळ्यांत जरी हार घातला तरी तो हार सुवासिक नाहीं. त्याला कुजलेल्या प्रेतांची घाण लागलेली आहे. त्याचा सुगंध जाऊन त्याजवर दुर्गंधीची पुटे बसली आहेत. त्रिपूर, भला मातां असें वाटतें कीं आपण हा प्रेतरूप व कटक-मय लोक सोडून उत्तम आनंदस्वरूप लोकांस जाण्याची तयारी करावी, तर तसें करण्याची दुष्टी खुबी आहे कीं नाहीं? जो अमिनारायण या जड देहाचें यत्न करून टाकतो तोच आपल्या आत्म्याला परलोकीं शांतिमुख देण्याचें साधन आहे.

त्रिपुरसुंदरी—माताजी, दुष्टी आतां मला धिरसाधन आहे. मी जन्माला आल्यापासून अशी स्वतंत्रता भोगीत आहे, तथाच स्वतंत्रता जन्मभर मिळावी तरच जगण्याचें सा-

बंक ! परतंत्र होऊन जगव्यापेक्षां मरण वरें ! परचमीं सुख-
मानांच्या ताब्यांत राहून जगव्यापेक्षां जमिकाष्ठें भक्षण करून
देह ठेवण्यास मी सिद्ध आहे ! पाशांत विव्या ठोकून आ-
द्याला आमचा घातू कुजत ठेवील, किंवा आमची शरीरें
अपवित्र करील, त्यापेक्षां अग्निप्रवेश करून मुक्तीचा मार्ग
परण्यांतच भेज जाई !

त्रिपुरसुंदरीचा ■ पवित्र विचार ऐकून गुलाबबाईनें तिला
ओठ्या प्रेमानें आलिंगन दिलें. हें भाषण धाकटी कन्या त्रिभुवन-
सुंदरी हिच्या कानांवर पडलें, तेव्हां तिचें ऊर धाडधाड उडूं
कागलें ! तिला जगव्यांतच मौज वाटत होती, जें कांहीं करावयाचें
हें सर्व जगव्यासाठी, असा तिचा समज होता; झणून तिच्या
बडील बहिणीचा विचार तिला परंत पडला नाहीं; अग्निप्रवेश
करून अंतरालाच्या बी देहाची ताडालोड करणें तिला कसेंच
वाटलें. तिची या बेळेस नुकती कोमार्पदशा संपत आली होती.
मातृसुखांत ती कळत होती. अंगापिडांनें निरोधी होती. सा-
व्यापिण्याचें सुख भोगीत होती. तिच्या अंगीं नुकतें थोडें थोडें
चांचल्या येत चाललें होतें. अशा कोमांत येत अवलेल्या मुलीला
मरण कसें शोह वाटेळ ! अग्निप्रवेशाचें नांव निघण्याबरोबर ती
मरणचें कांपूं लागली ! तिच्या मुखाच्या आड हें एक मोठेंच चिन्न
आलें ! गुलाबबाई तिला आपल्यासमोर बोलवून—

गुलाबबाई—वेटा त्रिभुवन, आपल्यावर बसून समराजाची
शिडी सुटली आहे ती आतां फिरविण्याचें कोणाच्या
हातीं नाहीं. वरचें बोलावणें आलें की, कांकू बालाव-
याचें नाहीं ! जगदीशहन्तेप्रमाणें चाललेंच पाहिजे. वेटा,
आतां आपण मरण्यास तयार असलेच पाहिजे. खरें सुख

मरण्यांतच आहे ! जयमें हाच नरक होय ! मावाठी शेव-
टच्या तयारीस काय !

हे भाषण ऐकून विभुवनसुंदरीच्या भंगावर सहारे उभे रा-
हिले ! तिची बोंबडी वळळी ! तिच्या आईचा कडक स्वभाव मा-
हीत होता. बाप पूर्वीच स्वयंवासी झाला होता. एक आई मात्र
उरली होती. तिची भजी जात राहिली झणून तिने आईच्या कां-
हीच उत्तर दिले नाही. तिच्या झणण्याला आपला कडार आहे
असें दर्शविण्यासाठी तिने नुसती मान मात्र हाळविली; पण,
त्या वेळी तिच्या डोळ्यांना डबडबून अभू आले. ते आईच्या
हृदीस पडतील झणून तिने आपले तोंड किंचित बाजूला फिर-
विले. डोळ्यांना पाणी मालेलें पाहून तामसी आई आपत्वावर
कदाचित् संतापेल; झणून, तिने आलेला हुदक आंतल्याआंत
दाबून टाकिला ! इतकें झाल्यावर तिने मुलींना जाम्यास सांगि-
तले. दोघी मुली आईचा निरोप घेऊन निघून गेल्या. मग, गु-
लाबवाई आपल्या मनाशी विचार करित बसली.

रजपूतांच्या चालीप्रमाणे जोहार करण्याचा तिचा निश्चय ठ-
रला. लडाईच्या सुरवातीस चितूरच्या किल्ल्यांत बरा हचार रजपूत
शिपाई होते त्यांपैकी सत हजारानांनी पूर्वीच धारातीर्थी देह ठेविले.
बाकी पांच हजार शिपाई राहिले होते त्यांना तिने एके ठिकाणी
गोळा केले. ते जमल्यावर तिने त्यांस सांगितलें की, आतां आ-
पल्या किल्ल्याच्या संरक्षणाच्या शेवटचा प्रयत्न करून घ्या. एक,
बांधूला घरण जाऊन जयमें; किंवा हुसरे, सत्तीत्यर्थ मरून जाणे;
वा दोन तोडींशिवाय विसरी कोढ नाही. हे तिचे बोलने त्यांनीं
मुकाट्यानें ऐकून घेतले. तिच्या मनाविकट तोंडावाटे एक अक्ष-
रही कोणी काढलें नाही. ज्या वेळेस एकाद्या मंडळीचा एकाद्या
विषयित कामांत एक विचार आणि एक झट असते, तेव्हां तेथें

गवध नडावकाचीच ! जिकडे तिकडे सामसूम झाले होते; परंतु, तिने जोहाराचे नांव घेण्याबरोबर जो तो केशरी पोशाक चढवू लागला. किल्याच्या रामपोळ दरवाज्याने एका जुटाने बाहेर पडण्याचा निश्चय झाला. प्रतापसिंग त्या मंडळीत होताच. तो बेफिकीर दिसत होता. त्याने भाषण करण्याचे वर्ज्य केले होते, रजपूतांच्या नंग्या तरवारी उन्हांत चमकू लागल्या. ते शूरवीर आपले प्रिय प्राण अर्पण करण्यास सिद्ध झालेले पाहून तिला पराकाष्ठेचा स्वाभिमान उत्पन्न झाला. हे लोक शत्रूच्या रत्ताने आपल्या तरवारीस न्हाऊ घालून त्यांचा सूड खचीत घेतील असे वाटून तिला परम संतोष झाला. लोक तयार होऊन आले तेव्हा भाई हो, पुढे चालते व्हा, अशी तिने हातांतल्या तरवारीने खूण केली. केशीचा दरवाजा खुला होण्याबरोबर मोठ्याने एकसमयावच्छेदेकरून 'राधाकिसनलालजीफी जय' अशी रणगर्जना करून दो-बटचे तुमुल युद्ध करण्यास ते पुढे सरले ! त्या धनपोर गर्जनने पृथ्वी व आकाश दणाणून गेले ! तो हिमाचलांतून जणू महान-दाचा लोंढा चालला आहे असा भास झाला ! उदकासारखा मृदु पदार्थ कोणताही नाही; पण, त्याच उदकसंचयाचा इ-लीच्या अंगासारखा लोंढा जोराने निघाला, झणजे तो मोठमोठ्या पहाडीना फोडून दुभंग करून टाकितो. हटेले रजपूतांचा हल्ला असा प्रकारचा असतो झणून मोगल सैन्यांला अनेक वेळां चांगले माहीत झाले होते. ते एकदम अंगावर तुटून पडले तेव्हांचा देखावा महाभयंकर होता ! जोहार घेतलेल्या रजपूतांला मागे फिरणे स्वप्नांतही माहीत नाही ! त्यांचे जिकडे तिकडे मुडकांवर मुडके पडले ! क्षमा करणे आणि क्षमा मागणे या दोन्ही गोष्टी ते अगदी विसरून गेले ! रजपूत व मुसलमान एकमेकांच्या मानांवर सपा-सप तरवारीचे पाव घालीत सुटले ! रजपूत लोक तर मृत्यूला तळ-

हातांवर घेऊन नाचू लागले होते ! रणमदाने सक्त झालेल्या
 शूर रजपूतांच्या तरवारींनी हजारों मुसलमान शिपाई कचा-
 कच कापले गेले ! हिंदूपक्षां मुसलमानांची संख्या पांचपट अ-
 धिक् होती. कणजे एक रजपूत पांचांबरोबर लढत होता; पण,
 हिंदूंचा हृदनिभय व शौर्य पाहून मुसलमान फौजेची त्रेधा उ-
 ढळी. त्यांना ते सैतानासारखे वाटू लागले. प्रतापसिंगाच्या बाहु-
 बलाचा अजब तमाशा पाहून खुद्द अकबरशाहाने सुद्धा तोंडांत
 बोट घातले ! निकराने हातपाईंची लढाई चालली तेव्हा तो तेथे
 स्वतः उभा राहून आपल्या लोकांस उत्तेजन देत होता. त्याच्या
 अंगावर दोन वेळां एका रजपूताच्या तरवारीचे झटके लागले;
 पण, अंगांत घांगले अभेद्य व मजबूद चिलखत होते; यामुळे,
 त्याला जखमांची विशेष इजा झाली नाही. रजपूतांच्या केशरी
 पोशाकांवर मुसलमानांची तरवार चालली, तेव्हां त्यांच्या डोयांचे
 ऐटभाज होले व झाल्लाने, किनसामी विजारा, पायघोळ अंगरखे
 व लांबलांब दाक्यामिश्रा यांचे वैभवं अधिकच खुद्द लागले !

एथें ह्या भागाची मर्यादा संपली.

भाग आठवा.

विपुलसुंदरीचे अभिकाष्ठभक्षण.

मा ते सांमित्त्याप्रमाणे निकराची कढाई सुमारे चार तास झाली. तीत बहुतेक रजपूत शिपाई ठार झाले. समर-भूमीवर दोन हजारोहून अधिक मजसे अकबरशाहाचीही पडली. चार हजारोहून अधिक लोक जखमी झाले. शूर रजपूतांनी आपल्या भोवती ते एक कायमचे स्वारक्ष्य करून ठेविले. ते स्मरणांतून कधीही नाहीत होण्यासारखे नाही. अकबरशाहाने रणांगणावर मुडद्यांचे दीग पडलेले पाहिले, तेव्हा रजपूतांनी शिपाईगिरीची कमाळ केलेली पाहून त्याला मोठे आश्चर्य वाटले ! त्यांची प्रेते पाहून त्याला दुःखही झाले ! त्याच्या नेत्रांतून अश्रु-धारा चालल्या ! शेवटी तो विजयी झाला खण; पण, त्या विज-याबद्दल त्याची मनुष्यहानि मोठी झाली ! शंभर रुपये किंमतीच्या माळावाडी एक हजार होन गमावल्यासारखे झाले ! त्याची खा-सरी झाली की, आपली व शत्रूची फौज समसमान असती तर वा समर्पी विजयभी शत्रूच्याच गळ्यांत माळ घालती ! 'माड मिळाला पण सिंद गेला' अशी गत झाली ! किष्कंधांत उरलेले लोक तहाला कवूळ झाले तर टीकच आहे, नाहीतर शिपावांना नका दम येण्याबरोबर संपूर्ण किष्का पूर्ण रीतीने सर करणाऱ्या त्याचा निश्चय झाला. त्याची फौज भगदीं यकून गेली होती, झालून तिच्या त्याने किंचित् विभांति दिखी.

त्या दिवसाच्या सुद्धांत जे थोडेबहुत रजपूत बांचून फत गेले त्यांमध्ये प्रतापसिंगही होता. त्याने प्रथम त्रिपुरसुंदरीची भेट घेतली. भावी सुखाच्या आशेने ती मजबरोबर पद्धन आण्णास तयार होईल, असे त्याला वाटले होते; पण, त्याने विला चांगले ओळखिलेच नव्हते, असे त्याच्या पुढील संवादावरून लक्षांत येईल.

प्रतापसिंग—प्रिये त्रिपुर, आतां एथील सर्व ग्रंथ आटपला. नाश होण्यांत बाकी राहिली नाही. शूरानें जितका पराक्रम करायचा तितका आधी करून चुकलो. शेवटीं चित्तूरचा किल्ला शत्रूच्या हातीं पडला. पुढें त्याच्या मर्जीप्रमाणें सर्वांची विल्हेवाट लागणार ! यासाठीं प्यारी, आतां येथून पद्धन जाणें हाच एक उपाय राहिला आहे. तसें करण्याला एकच रस्ता आहे. त्या रस्त्याने आपण बाहेर पडलों तर जेथें तुझ्या कैलाळाही धक्का लागणार नाही, अशा एका जागीं तुला नेऊन ठेवतो. कशी मर्जी आहे बोल.

त्रिपुरसुंदरी आपल्या मातोश्रीप्रमाणेंच मोठी मानी व्ही होती.

तिनें त्याला एवढाच प्रश्न केला की, तू आहेस कोण तें सांग !

प्रतापसिंग—काय ! या प्रतापसिंगाला तू असला विलक्षण प्रश्न करशील असें मला वाटले नव्हतें ! ज्याला तू एक वेळ मनानें वरिलें तोच प्रतापसिंग या समयीं तुझ्यापुढें उभा आहे. तो तुला या यमपुरीतून काढून जें सर्व सौख्याचें आगर, अशा ठिकाणीं तुला नेऊन ठेवण्यास तयार आहे !

त्रिपुरसुंदरी—ज्याला माझ्या मनानें एकदां वरिलें, तो पुरुष आपल्या स्वकीयांच्या नांवाला कलंक लागेल असें वर्तन कसें करील ! मी वसंतसिंगाची कन्या आहे. जो पुरुष जोहार घेऊन कैदारी पोशाक करून शत्रूचीं निग्रानें ल-

दल होता, तो शेवटी रणांगण सोडून पळून गेला आणि भांगूबाईसारखा एकाखा कपारीत दडून नसला, त्याचें मी कधी पालिग्रहण करणार नाही. प्रतापजी, छत्र पुरुषानें कसें मरावें हे अखून तुम्हाला कळले नाही ! भिःकार असो तुमच्या जीविताला !

प्रतापसिंग—तसें नव्हे, मी भरणाला मितां असें मुर्डीच नाही. हा मनुष्यजन्म वारंवार मिळत नाही. नरजन्म ही एक पर-मेश्वराची मोठी देणगी आहे. त्याचा फायदा आपल्यास, व दुसऱ्यास करून द्यावा. त्या देणगीची उधळपट्टी करितां कामा नये, हा सोन्यासारखा देह घेऊन जर तसेंच एकावें महत्कार्य होत असेल, तर त्याचा बळी देण्यास सिद्ध होणें हें आपलें कर्तव्य आहे; पण, भक्त्याच एकाद्या शुष्क कामासाठी जीवाचा नाश केल्या, तर ती निवळ आत्महत्या होईल. यांत मोठें शहाणपणाचें कृत्य केलें असें कोणीही झणणार नाही !

त्रिपुरसुंदरी—देहाची आहुती देऊन आपला अपमान टळत असला, अमूर्त रक्षण होत असले, किंवा खानदानीला बद्धा लागत नसला, तर याहून दुसरे काय पाहिजे ? मृत्यु टळतो, पण कपाळाला बदनामीचा डाग लागत असला, तर तसलें बांचणें काय कामाचें ? ज्याला मानापमानांचा भेद कळत नाही तो नादान पुरुष होय ! तू आपल्या नांवाला कलंक लावून घेऊन बांचण्याची आज्ञा करणारा अधमप्रकृति पुरुष असलास तर, तुला भासा विवाह होणार नाही ! जा, येथून चालता हो कसा !

हें तिचें भाषण ऐकून प्रतापसिंगाच्या काळजाला काळङ्गबन्धा बसल्यासारख्या वेदना झाल्या. तिनें त्याला अगदीं झुगारून दिलें. पुढें त्याचें शोकणें न ऐकतां ती लागलीच येथून निघाली. जातांना

त्याजवर तिने तिरस्कारपूर्वक नजर टाकली, तेव्हा लज्जा आणि
 म्रेम या दोन मनोविकारांमध्ये तो त्रिभंगूसारखा लोंबू लागला.
 जनलज्जा आणि मनलज्जा यांनी त्याला एका जागी जखडून टाकिले.
 त्याचा चेहरा भूतासारखा काळाटिकर पडला. बराच वेळ उभा
 राहून पुढे काय करीच हे त्याला सुचेना. काही वेळाने तो उभा
 होता त्या दिवाणखान्यांत अकस्मात् धुराचा लोंढा आला. हां हां
 झणतां ती सर्व जागा धुराने व्यापून गेली. मग तेथून तो निघून
 आतल्या चौकांत गेला. धुराने त्याला गुदमरल्यासारखे झाले.
 त्या धुराने कारण एकदम त्याच्या दृष्टीस पडले. तो देखावा
 पाहून भयाने त्याची बोवडीच बळली. वाळ्याच्या तळमजक्यांत
 चिता पेटली होती. तेथे किल्लेदारच्या कुटुंबातील सगळी मा-
 णसे गोळा झाली होती. तीं सरासरी दीडशे माणसे होती. त्यां-
 मध्ये गुलाबबाई आणि तिची धाकटी कन्या त्रिभुवनसुंदरी मात्र
 नव्हती. प्रतापसिंगाने तळधराच्या तोंडाशी जाऊन डोकावले,
 तों त्रिपुरसुंदरी आतल्या अंगाला उभी होती. तिच्या हातीं एक
 पेटलेली मशाल होती. चिप्या, तेल, गंधक, सोरा, दारू, वगैरे
 ज्वाळामाही पदार्थ त्या ठिकाणी पसरले होते. त्यांना ती हातीं
 बरलेल्या मद्यालीने आग लावीत घालली होती. घटका दोन
 घटकांच्या अवकाशांत सान्या तळधरमर धूर काढून तेथील
 मनुष्ये त्याला दिसेनातनी झाली. पेटलेल्या सामानांतून फटाके,
 किंवा बंदुका यांच्या बारांसारखे फाड फाड आवाज होत होते.
 त्यांमध्ये जळत असलेल्या मनुष्यांचे अंतकालचे आक्रोश मिसळून
 गेले होते. अग्नीच्या राक्षसी ज्वाळा माणसांचे बळी घेऊन बाहेर
 पडून अस्मानांत आनंदाने नाचू लागल्या, आणि जणू, ही ही
 करून मोठ्याने हांसू लागल्या ! तो प्रचंड वेदीप्यमान देखावा
 आणि त्यांतून निघणारा आवाज किती भयंकर होता, याचे वर्णन

करितां येत नाही. त्याची मनांत कल्पनाच केली पाहिजे. त्या विराट्-स्वरूपी चित्तेतून त्रिपुरसुंदरीला बाहेर काढून नेण्याची सोय राहिली नव्हती. तिने त्या प्रचंड चित्तेत स्वसंतोषाने उडी घातली होती. तिका मग तेथून सोडविणार कोण ? अग्निनारायणाच्या साक्षीने मृत्युराजाने त्या सुंदर कुमारिकेला वरिले, त्या वेळेस त्रिपुरसुंदरीच्या मैत्रिणी, कर-वल्या, दासी व इतर बाया होत्या त्यांनाही तो आपल्या बरोबर मिजवामास वेळून गेला. अशी भयंकर स्थिति पाहून निराश झालेल्या प्रतापसिंगाला किती दुःख झाले असेल याचे वर्णन कर-वत नाही. शेवटी, रडत, स्कुंदत व हुंदके देतच तो तेथून बाहेर गेला ! असो.

चित्तुरंगाबाबरेचे शिबंदीचे लोक लढाई करून धकून गेले आहेत असे पाहून अकबरबादशाहाने त्यांजबरोबर तहाचे बोलणे करण्यासाठी त्यांजकडे आपला हुद्दार बकील राजा बीरबल पाठविला. तहाच्या

१ राजा बीरबल हा जातीचा ब्राह्मण असून कात्पीचा रहणारा होता. तो मोठा मुत्सदी व कर्षी असून गायनवादन—कलांतही फार निष्णात होता. तो उदार व सुबमिजाही होता. अकबरबादशाहाचा तो एक पूर्ण भरोबशाचा सख्खगार व सेनापति होता. त्याची कबळे, क्षणी आणि हा-स्यबस जुदके अद्यापि हिंदुस्थानांतील लोकांच्या तोंडी आहेत. त्याचे मूळचे नांव महेक्षदास होते. तो भाटाचा भंदा करीत असे. तो फार गरीब, पण अतिशय बुद्धिमान होता. त्याची स्मरणशक्ति फारच तीक्ष्ण होती. अकबराच्या दरबारांत त्याची लष्करच बाधा झाली. तो हिंदी भा-षेत कविता फार चांगली करी, झणून त्याला अकबराने 'कविरान' अशी पदवी दिली होती. नगरकोट बिरबलाला जाहागीर देऊन त्याला राजा ही पदवी दिली होती. अकबराच्या स्वारीबरोबर तो हमेषा असे. तो दरबारी बकिलाचीही कामे करी. युसफ्हाचे लोकांवर तो चाळून गेला असता तेव्हा तो रणांगणावर पडला. त्याच्या मरणाचे वतमान कळले तेव्हा अकबर झपाळा—

अटी फारच थोड्या व सौम्य होत्या. त्यांत त्याचा औदार्यगुण स्पष्ट दिसत होता; पण, तो तहाचा खडीत्यांनीं रागारागानें दूर झुगारून दिला ! त्या समयीं क्रोध अनावर होऊन तो त्यांच्या दोटांत मायेनासा झाला ! ते संतापून झपाळे—‘तुमच्या शाहाला खांगा, कीं ज्यानें आमच्या वरादारांचा सत्यनाश केला त्याच्या कोणत्याही अटी आझाला कबूल नाहीत ! झपूला शरण जाणें हीं अक्षरें आझां रजपूतांच्या भाषेंत नाहीत ! जे दळ्याईं आम्हि पेट असतील त्यांजकडे हा खर्डा घेऊन जा.’ हा निरोप ऐकून, तो वकील थोडाहीत मारल्यासारखें धाईट तोंड करून अक-
बरशाहाकडे परत गेला. त्यानें आपल्या यजमानाला त्यांचा निरोप कळविला. मग काय विचारवें ! त्या मानी पुरुषाला तो अपमान कसचा सहन होतो ! चितूरगड तोफा व सुवर्ग यांनीं एकदम उडवून टाकण्याचा त्याचा निश्चय झाला. त्याच दिवशीं गडाच्या तट-
बंदीखालीं दोन सुवर्ग भरवून त्यांना त्यानें एकदम बत्ती देवविष्टी. ते दोन्ही सुवर्ग उडवून पूर्वीप्रमाणें तटबंदीला दोन ठिकाणीं दोन मोठालीं नवीं खिडारें पाडलीं. शूर गुलामयाहीनें लगेच तीं खिडारें भरून फाटण्याचा उद्योग आरंभिला. तिनें कित्येक लाक-
डाच्या चौकटी चिखलमातीनें पूर्वीच भरून ठेवविल्या होत्या. त्या चौकटी खिडारांत आणून उम्या केल्या, आणि त्यांच्या पु-
ढीला आंतून दुसरी एक नवीन भित बांधली. गडाच्या भिती-
वर एक लहानशीच, पण पाणीदार व इतनिश्चयी शिपायांची टोळी उभी केली होती. तिनें आपल्याजवळ टांवर व तेथे

‘वा अह्न ! स्वा एणभूमीतून त्याचें प्रेत देखील दहन करण्यास मिळवें नाहीं ना ! असो, शीरबल आतां पार्श्वक जडदेहाकृपी मुखलेपावून झुकाला आहे. त्याच्या देहशुद्धीला सूर्यकिरणच बस आहेत. अग्निसेरका-
राची कोही आवश्यकताच राहिली नाही.’

भरलेल्या मोठमोठ्या कढ्या विलाबावर तापत ठेविल्या होत्या. डांबराच्या उकळ्या फुटत होत्या. तटाला शिड्या लावून घातूचे लोक वर चढू लागले की, वरचे लोक त्यांच्या डोक्यांवर त्या कढ-लेल्या डांबराच्या कढ्या ओतीत होते ! अशा रीतीने केक लोकांची त्यांनी अंगे भाजून काढिली. शिबाय, लहानमोठ्या रजपूत क्रिया तटावर पुरुषांच्या मार्गे उभ्या राहून लढाईचे सामान हातीं देऊन त्यांना कुमक करीत होत्या. शेवटी शेवटी अन्य जातीच्या बायकाही आपल्या पुरुषांना करवेल तितकी मदत करू लागल्या. किल्ल्यांत टळक टळक बाया होत्या, त्यांनी आपल्या आत स्वकीयांकडून पूर्वीच जोहार करवून घेतला होता. पति, पुत्र, बंधू, इत्यादिकांकडून आपल्याला मारवून घेऊन त्यांनी रणकुंडांत स्वदेहार्पणे केली होती ! त्या रणयज्ञांत त्यांनी आपल्या प्राणांचे स्वाहास्वचाकार केले होते ! त्या दीप्त्यातून बांचलेल्या बायका खिडारापाशी उभ्या राहून हातीं तरवारी घेऊन मरण्यास सिद्ध झाल्या होत्या. कांहीं बायका जातीने पडकी खिडारे मरीत होत्या. आंतील क्रिया व पुरुष याप्रमाणे किल्ल्याचे संरक्षण करण्याच्या कामांत गुंतले असतां प्रतापसिंग त्रिपुरसुंदरीच्या मातेपुढे जाऊन उभा राहिला ! त्याजकडे तिरस्कार-युक्त मुद्देने पाहून ती पुढे चालली झाली, तेव्हां—

प्रतापसिंग—माधुभी, या बालकावर अशी रूढ मर्जी नसावी.

माझे मन अगदी उदास झाले आहे. ज्यापक्षीं रजपूतांच्या नांवाला कलंक लागण्यासारखे मी काम केले आहे असें तुमच्या मनानें घेतलें आहे, त्यापक्षीं तो कलंक घुळून घडून तुमची मर्जी सुप्रसन्न करण्याचे उद्देशाने मी तुझाकडे माळों आहे. जो मनोरथ माझ्या अंतःकरणांत घोळत होता तो मी सोडून देऊन मोकळा झालों आहे !

आतां जहादेवानें माझ्या नशीबी जें लिहून ठेविलें असेल तें भोगण्याला मजकडून तयारी आहे !

गुलाबबाई—ज्या मनुष्याला नांमलौकिकापेक्षां जगणें अधिक ध्येयें असेल तो शूर वीराच्या मरणाला मुकला असेंच समजलें पाहिजे. त्यानें हातीं कांकरणें भरून चांवीकोप-
ण्यांत बसून हिजड्यासारखें मरायें हेंच योग्य आहे. हल्लीं भजपाशीं शूर शिपाई उभे आहेत तेवढेच मला बस आहेत ! चितूरच्या संरक्षणासाठीं त्यांनीं केलेली महुं-
मफी बखरीकार आपल्या बखरीत लिहून ठेविल्याशिवाय राहणार नाहीत ! तू त्या परबर्मी मुखलमान राजाला श-
रण जाऊन त्याचीच क्षमा मागून घे ! त्याचा बंदो गु-
लाम होऊन रहा. आत्ताला तुझ्या मदतीची गरज नाही !

असें त्या शूर बाईचें तिरस्कारयुक्त मापण ऐकून प्रतापसिंगानें लाजून आपली मान खाली घातली; पण, ती जागा सोडून त्याच्यानें माघारें जावचेना. शेवटीं तिकडून शत्रूच्या टोळ्या किल्ल्यापुढें वाडून येत असल्याचें त्याच्या नजरेस पडलें, त्या वेळेस एकदम चांयत जाऊन शत्रूच्या नरडीचा बोट घ्यावा असें त्याच्या मनांत आ-
ल्याचें त्याच्या नेत्रचांचल्यावरून दिसलें. त्यानें तिकडे वाघाचा-
रखी कूर दडि कैकिली, आणि नंगी तरवार हातीं घेऊन ज्या सिंढारांतून शत्रूचा प्रवेश आंत होईल असें वाटलें त्या ठिकाणीं तो धेयानें घांयत गेला. तेथें शत्रूचे लोक भरदौडीनें येऊन दा-
सक हाके. नदीला बांधलेलें घरण फुटून जसे पाणी बाहेर फुटायें,
सुद्धी त्यांनीं सिंढारांतून आंत घुसडी मारली. मुखलमानांची पुढची
टोळी खंदकापाशीं येऊन मिढतांच तिका प्रतापसिंगाच्या टोळीनें मोठाच अडथळा केला. तिनें त्यांजवर मोठ्या जोराचा हल्ला करून
त्यांना मार्गे हटविलें. त्याच वेळेस वरच्या कोकांनीं कड आलेल्या

डांबराच्या कदया शत्रूच्या डोक्यांवर भडामड ओतल्या. त्याच्या योगाने भाजलेल्या वांग्याप्रमाणे त्यांच्या अंगाची खालडी निघून, हराव हाय, तोषा तोषा, करीत ते खाली पडले ! रजपूतांच्या या नवीन युक्तीने मुसलमानांची त्रेधा डडाली. कांही लोक तट सोडून मार्गे परतण्याबरोबर त्यांची दुसरी टोळी पुढे सरून हल्ला करू लागली. पुनः तिजवरही त्यांनी डांबराचा कडत कडत रस ओतला. मुसलमान धिपाई इद्द इद्द मार्गे हटत चालले. सिंधारांत पोहोचलेल्यांचे फारच हाल झाले. त्यांवर रजपूत धिपायांनी तोण्याची बंदुक सुरू केली. त्या गोळीबाराने शत्रूची फारच नाशाही झाली. त्या वेळेस मनुष्याचे रक्त पिऊन मल्ला सारेल्या बाघ जसा लक्षळतो, तसा प्रतापसिंग आपले वैद्भान विसरून जाऊन लडत राहिला. त्याला दोन मोठ्या जखमा झाल्या, तरी त्याने आपली जागा सोडिली नाही. रात्र पडतांच युद्ध करण्याचे काम सोडून भक्तराचे लोक आपल्या जखमीस परतले. झाले, त्या दिवसाचे युद्ध संपले !

वेळ्यांत सांपडलेल्या लोकांची किंचित् सरशी होण्याबरोबर ते गर्वाने फुगले; पण, दुसऱ्या दिवशी तशाच नेटाने उभे राहण्याची त्यांच्यामध्यें ताकद राहिली नव्हती. नवीन दमाचे मुसलमान धिपाई वरचेवर पुढे सरून मारा करीत; यामुळे, रजपूतांची संख्या कमी कमी होत गेली. तटाच्या नवीन बांधकामांवर त्यांनी वरचेवर धिस्त धरल्यामुळे तीं कामे अधू झाली. तरी रजपूतांचा कृत-संस्कार होता की भक्तराचे एकूनएक मनुष्य खंदकाच्या पलीकडे जाईपर्यंत हत्यार खाली ठेवावयाचेच नाही !

भाग नववा.

अखेर असिद्धांत गुलाबबाईची पूर्णाहुती.

दुसऱ्या दिवशीं सूर्य उगवला नाही. तोंच पुनः सुदास आरंभ झाला. जलालखानाची टोळी चित्तरावाकडे चाल करून तटाळा शिक्या लावून जे लोक वर चढले, त्यांपैकी पुष्कळांना बरेच्या लोकांनी धडाधड खाली ढकटून दिलें. ते लोक 'या सुदा, या नमी' करित खाली पडले की, दुसरे नव्या दमाचे लोक शिड्या चढावयास लागत. वेळ्यांत सांपडलेल्या काहीं हिंदूंनी शत्रूला भागें इटविण्यासाठी पराकाष्ठेचे भ्रम केले, तरी इलाज चालेना. काहीं मुसलमान शिपाई तटावर जाऊन नेटानें उभे राहिले. खंदक शत्रूच्या ताब्यांत गेला. प्रतापसिंगानें बरेच लोक तरवारीनें छाटून टाकिले; पण, आकाशाच कोसळल्यावर तो विचारा एकटा काय करील? शेषटी, शत्रूकडची एक गोळी त्याच्या भलाकांतून पार झाली आणि तो लागलाच खंदकांत पडला !

तिकडे गुलाबबाईच्या अंगावर मयंकर जखमा झाल्या होत्या. तरी ती प्रतापसिंग, रणसिंग, जेतसिंग, वगैरे सरदारांना उत्तेजन देत उभी होती. प्रतापसिंग गोळी लागून पडल्याचें पाहून ती खंदकाकडे शत्रूवर चाल करून गेली. तिजबरोबर ध्याबाई, कुंवरबाई, वगैरे कित्येक शूर स्त्रियाही पुढें सरत्या. माता देव शेवटीं खंदकांत तरी पडो; पण, शत्रूच्या हातीं न लागो, अशी

तिची हक्का होती; पण, ती वीरभीमाचेची आषढची कन्या पुढे बाढून गेल्याबरोबर, जलाळतान, तकरीबतान, घमेरे सरदारांच्या तरवारी हातांतून गळून पडल्या. त्या वीरपत्नीवर हत्यार चालविणे योग्य नाही असें बाढून त्यांनी आपल्या तरवारी मोठे पोट करून खाली ठेविल्या, असें झटले तरी चाकेल. तिच्यावर हत्यार न चालवितं तिला जीवंत घरण्याचा स्थानीं प्रयत्न केला. त्यांचा आपल्याला जीवंत घरण्याचा रोल आहे असें कळतांच ही किल्ल्याकडे मावारी परतली. मागून मुसलमान शिपाई तिच्या पाठीस लागले. तिच्या अंगांतून रक्ताच्या धारा चालल्या होत्या, तरी तिने घोडा वेगाने दामटून आपला वाडा गांठला. योदया दरवाजाने आंत शिरून तिने तो लावून घेतला, आणि त्रिभुवनसुंदरीला हांक मारून झगळी—‘बा त्रिभुवन, आपला हथ हेतू साधून घेण्याची हीच वेळ आहे. काहीं झाले तरी शत्रूंच्या हातीं जीवंत सांपडावयाचें नाही, असा माझा सत्यसंकल्प आहे.’ ती मग बरोबरच्या दुसऱ्या खिऱ्यांनाही झगळी—‘मायबहिणीनो, हे नोडगे आतां आपल्या अब्रवर हात टाकण्यास येत आहेत. रजपूतांच्या खिऱ्यांतही क्षौर्य किती आहे हे त्यांना कळून चुकलेच आहे. त्यांच्या हातीं जीवंत सांपडण्यापेक्षां या पेटलेल्या चितेंत देह टाकून आपली कीर्ति अजब करून टाका. आपल्या पवित्र अंगाला त्यांच्या अपवित्र हातांचा विटाळ होऊं देऊं नका. पातिव्रत्यरक्षणादून रजपूतकन्येला दुसरे भूषण नाही, वाकरितां पवित्र अभिनायकाला आतां आपल्या देहाची आहुति देऊन रजपूतांच्या शुद्ध कुलाला घन्य करा.’

अशा प्रसंगवाठींच त्या ठिकाणीं काहीं मद्याली पेटवून ठेविल्या होत्या. त्या हातीं घेऊन वाळ्याच्या चारी बाजूंला त्यांनीं प्रथम जाग लावून दिली. वाळ्याच्या मधल्या चौकांत एक म-

चंड चिता पेटली होती, तिच्या भोंवती गुलाबवाई, पुपावाई, कुंबरवाई, रूपावतीवाई, किसनकुंबरवाई, पद्मिनीवाई, सगरे सर्व अमीरलिया, सरदारलिया व नागरिकलिया सशस्त्र उभ्या राहिल्या. त्रिभुवनसुंदरी आपल्या आईवृत्ती निधळ्या छातीची नव्हती. गुलाबवाई चितेकडे निघाली तेव्हा त्रिभुवनसुंदरी यरथरां कापू लागली ! तिने मोठ्याने एक फिकाळी फोडिली ! त्या क्षणी ती भाषारीही परतली; पण, गुलाबवाईने तिचा हात धरून तिला जोराने पुढे ओढीत नेले आणि हाटले, 'बेदा त्रिभुवन, मृत्युशिवाय आतां आपल्याला दुसरा थारा नाही. चल, मी तुला उचलून घेतो.' असें बोलून तिला तिने कडेवर उचलून घेतले. मग सगळ्या दुःखांचा विसर पाडणाऱ्या चितेवर पाय ठेवून ती वर चढून गेली. आपल्या हातांतील मशालीने तिने ती पेटविली, आणि मोठ्या स्वरांने ती झगली— 'जय महाकाली, आम्हाला आपल्या पोटांत घे'. गुलाबवाईने उभी टाकण्याबरोबर तिच्या पाटोपाट सर्व झिवांनीं कालिकेचा उच्चार करून त्या चिंतेंत भक्ताभट्ट उज्या टाकल्या. एका घटकेच्या आंत मृत्यूच्या बाहुपाशांत गुरफटून जाऊन त्या सर्व भस्मीभूत झाल्या ! नंतर राजवाड्याचे सर्व दरवाजे फोडून अकबराचे शिपाई 'दीन बोलो दीन' असें झणतच एकदम वाड्यांत शिरले. ज्या शिकारीसाठी त्यांनी एवढा प्रयत्न केला ती तर हाती लागली नाहीच. चितांचा लवकर भडका व्हावा झणून त्यांजवर तेजाचे मुधलेही ओतले होते. अग्नीच्या ज्वाळा रजपूत स्त्रियांचे गुण गात गात, गगनाला जाऊन मिडल्या ! स्वराजनिष्ठा, स्वधर्मभद्रा व स्वमातृभूमीचा अभिमान, यांचा तो अजब तमाशा पाहून कोणाचे हृदय बिभ्रल होणार नाही बरे !

सुद्ध अकबरवादशाहारी आपल्या लोकांमतेवर फिड्यांत

शिरला होता. त्या ज्वालांचा मळका पाहून तो चित्तावळत जाऊन उभा राहिला, आणि तेव्हा सर्व प्रकार पाहून तो खिच साका आणि आपल्या भाषेनें झणाला—'अहो. परवरदिगार! अफ्-सोस! अफ्-सोस! ये क्या हुआ! सन् रजपूत औरता जलके खाक हो गई!! तोबा, तोबा! क्या इनकी जक मर्दी है! बसंतसिंग और प्रतापसिंग सरीके तलवारबहादुर मर्द, और गुलाब, कुंवर-सरीके धूर औरता, रजपूत लोगोने पैदा होती है, उनकी तकदीर क्या कहना! मगर, माधनसिंगके मुझाफिक कोई कोई बेइमान हुरामजादेभी पैदा होते है! ऐसे निमकहरामके फित्तीसे, और फिस्तादसे, ये मुलूक काबू करनेको कुच देर लगनेका नहीं! अहो! क्या तेरी कुदरत है! गुलाबराणी! ये जलालुद्दिन महंमद अकबर तेरा फरजंद है! वो: तेरेको कुरनीसा करता है! (याप्रमाणें चितेला खलाम करून) परवरदिगार! मैं तेरा गुन्हेगार हूं! मेरा गुन्हा माफ कर।'

असो, अकबरशाहा याप्रमाणें अखेर विजयी झाला. त्याची सर्व फौज आंत शिरली. ज्या नागरिकांनीं जोहार घेतला नव्हता आणि ज्यांना आत्महत्या करून घेण्याची छाति झाली नाही, ते लोक धरें दारें सोडून देवाळवांत जाऊन भरले. त्यांनीं त्यांचीं कवाळे आंतून लावून घेतलीं. मुसलमानांकडून सुनता करून घेण्यापेक्षां देवापुढें डोकी फोडून प्राणत्याग करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. अकबरशाहाच्या लोकांनीं देवळांचे दरवाजे फोडले. ज्यांनीं डोकी फोडून घेतलीं ते मुटलेच; पण, जे जीवंत हातीं सांपडले त्यांची त्यांनीं एकसा कत्तल केली! देवांपुढें जसे बकन्यांचे बळी देतात, त्याप्रमाणें हजारों लोकांचे तेथे बळी पडले; पण, ते धर्मोत्तर कर-ण्यास कबूल झाले नाहींत, त्यांचे गळे कापून घेतांना ते खुशाळ हांवत होते. त्यांनीं शत्रूची अजीबी केली नाही. हिंदू देवाळ-

बांची बांधकामें फार सुरेख व भव्य होती. त्यांतील मूर्ति भव्य केल्या, तरी धर्मवेडांत देवालयेंही जमीनदोस्त करण्याचा त्यानें मूर्खपणा केला नाहीं. पुरातन देवालयें जशीं प्थातशीं कायम ठेविली, त्यांची बांधकामें पाहून तो फार चकित झाला. त्यांचे हें ह्मण लोकांच्या कैलाकुशलतेविषयीं त्याची बालंबाल खातरी झाली. त्यांच्या धर्मसमजुती मात्र त्याला मान्य नव्हत्या. ही गोष्ट प्रत्येक धर्माच्या लोकांत लागू आहे, तरी धर्मादायांविषयीही त्याची रुचाति होती. आपली घोरवी घुसण्यांनीं घानांवी व आपला कीर्तिहुंदुभि सर्व जातींच्या लोकांचे कर्णविवरांत सदोदित दुमदुमत राहावा, अशी त्याची इच्छा होती; झणून, बहुधा; सारा धर्म व नीति यांना अनुसरून त्याचें आचरण असे, असो.

चिदूरगड पूर्ण रीतीनें अकबरशाहाच्या ताब्यांत गेला. तेथील मनुष्यहानि झालेली पाहून त्याला अतिशय वाईट वाटलें. याच्या तिरस्काराने पूर्वकाळीन चालीप्रमाणें जोहार घेऊन हजारों रजपूत, बाल, तरुण व वृद्ध स्त्रियांनीं, आपले प्राण दिले. त्यांनीं आप्त स्वकीयांच्या हस्ते तरबारीनें आपल्यास कापून घेतले. पेटलेल्या चितांत उठ्या टाकल्या. घरोघर रक्ताचे पाट बाहेले. कुजलेल्या प्रेतांच्या दुर्गंधीनें वातावरण फोंडून गेलें. एवढ्या मोठ्या अनर्थाचें कारण काय ! तर मनुष्याची मूळची पशुवृत्ति, हें होय. त्याच्या मूर्खपणानें व दुर्वर्तनानें या जगांत कधीं कधीं कोर्टे कोर्टे पातकांच्या डोंगरासारख्या राक्षी पडतात !

चिदूरस रजपूत राजांच्या वेळीं पूर्वी सोन्याचा धूर निषेध होता, असें झणतात; पण, या युद्धांत तेथील स्थावरजंगम सृष्टीचा बहुतेक नाश होऊन गेला. बादशाहाने राडावर प्रवेश केला, तेव्हां त्याच्या हाताला फारच थोडी संपत्ति लागली. जोहार घेतांना तेथील नागरिकांनीं आपली दरोबस्त मौल्यवान् जीववस्त बरवाद करून टाकली. कांहींवरून पाटा बसवेंटा फिरविला,

आणि काही जाऊन पोऊन फल केळी. मागे शत्रूंच्या हातीं काही लागू पावपाचे नाही, म्हणून देवालयंतील लाखांगणाली पैसा अडका व देवांच्या अंगावरील कोट्यावधि रुपयांचा दाग-दागिना त्यांनी विध्वंस करून टाकिला.

अकबरशाहानें चित्पूत विजयप्रवेश केली, त्या वेळेस त्या सर्व किल्ल्याला ओसाड व जळालेल्या रानाची कळा आली होती. मनुष्याची वस्ती उठून घन्य पशू व सर्पक्रीडादि जीवजंतू यांनीं राहण्यायोग्य त्या जाग्याला भयंकर स्वरूप आलें होतें! •

अखेरीस जे लोक किल्ल्याचे दरवाजे उघडून बाहेर पडले, त्यांच्या मनाची समजूत अशी झाली होती कीं, स्वदेशासाठी व स्वधर्मासाठी जर आत्मी रणांगणास पडलों, तर पुढें स्वर्गलोकचें सुख चिरकाल भोगूं. मृत्युलोक ही दोन विषयांची वस्ती आहे. एथें सुख आणि दुःख दोन्ही सारलीच आहेत. नश्वर ऐहिक विषयांचा त्याग करून तेथील चिरंतन सच्चिदानंदसुखाचा लाभ घेऊं. अद्या बुद्धीनें प्रथम ज्ञानविधी करून ते शुचिर्भूत झाले, देवांच्या पूजा अर्चा केल्या, गोरगरिबांना दानधर्म केला, भस्त्रकांवर जिरे टोप घालून त्यांत पुढारीच्या मंजिऱ्यांचे तुरे खोविले, मळबांत एकेक झालिमाम बांधला, अंगांत चिलखतें चढविलीं, आणि ओहाराचा केशरी पोषाक केला. मग त्यांनीं एकमेकांना कडकडून झालिमनें घेऊन शेषटची भेट घेऊन ते लढारला निघाले! त्यांचा परिणाम शेषटी वरप्रमाणें झाला! असो.

किल्ल्यांतील ओसाड पडलेल्या रस्त्यांतून बादशहा पायानें चालत गेला. तो दैत्याचा पाहुन त्याच्या मनाला फारच दुःख झालें. काहीं ठिकाणीं हातपाय तुटलेलीं प्रेतें पडलीं होती. तीं कुशूल हिरणीनिळीं झालीं होती. दुर्गंधीनें हवा अग्राद होत चालली होती. मृतांचीं स्वरूपे कुरूप झालीं होती. ज्वांनीं आत्महत्या केल्या होत्या, त्यांचे मुहरे जमिनींत खळगे खणून पु-

रुज टाकले होते, लड्डे फारसे खोल खटलेले नव्हते; यामुळे, कित्येक प्रेतांचे अश्रय बाहेर पडले होते. मग बादशाहाने सगळीं प्रेते एका जागी गोळा करवून त्या प्रेतपर्वताला एकदम अग्नि देवदिला. ह्या झुड होण्यासाठीं लांकडांचे ढीग काहीं दिवस जळत ठेविले होते. "या सर्व कृत्यांचे मूळ कारण पाहिले तर अकबरशाहानी अनिवार राज्यतुण्या, द्रव्यतुण्या, अधिकारतुण्या व कीर्तितुण्या, या होत ! या तुण्यांच्या पायी आजपर्यंत कैफ खजे व बादशाहा वांनी या जगतिचलावर दुःखाचे ढोंगर उभे केले ! मर्तुहरीने खटले जागे कीं:—

‘तुण्या व जीर्णा, वयमेव जीर्णा:’

खणजे आडाला जीर्णावस्था आली तरी तुण्या कधी जीर्ण होत नाही. तिची मौखनदशा कायमची कायमच राहाते. या तुण्यांच्या श्रित्यर्थ लासो मनुष्यांचे बळी पडतात, रक्तोदकाच्या नद्या बहा-
घात व सदसद्विवेकसंपन्न मनुष्य प्राणि अत्यंत निराश करून कर-
ण्यास प्रवृत्त होतात !

जगाला विपवून सोडणाऱ्या अकबरशाहासारख्या प्रतापशाली पुरुषांची अन्धाट कृत्ये पाहून व त्यांची सदा मधस्वी तरवार-
बहादरी पाहून आपणांत नवल वाटते. त्यांचा उद्योग, तरतरी, कार्यकुशलता माणि आढोकाट घोरण पाहून आपले मन थक होतें; पण, त्या गुणांबरोबर ते सदाचरणी नसले तर त्यांजविषयींची पूज्यवृद्धि कायम राहात नाही. त्यांच्याविषयीं आपले अंतःकरण आदरबुद्धीने विनम्र व प्रेमपूरित राहात नाही. त्यांच्या गळ्यांत विजयभीने मालव वातत्याने त्यांनी सर्व कांहीं मिळविले असे होत नाही. तिला सदाचरमस्वी पाडिवा नसला तर तिची पागशी प्रतिष्ठा मानिली जात नाही. पानपसण्या प्रसिद्ध घोर संग्रामांत अविद्य रक्तपात झाला, लालो पुरुष व हजारों शिवा मारल्या गेल्या, महाप्राणीस हजारों शिवा वैभवात्म्याने दग्ध झाला,

असल्यात पोरेबाळें उभवी पडलीं ! असें शास्त्राश्रिवाय मोठ्या बुद्ध्याचा शेवट होत नाही, हें ठरलेलेंच आहे; परंतु, त्यामध्ये नला-
त्कार, क्रूरपणा, क्रूरमह, छटीची हांव व विषयासक्ति, असल्या दोषास्पद प्रकारांची जर जरूर पडली तर जवळकमीला काबीज करणाऱ्या पराक्रमी पुरुषांचा मनापासून कोण गौरव करील ? भूतदया व नेमस्तपणा न राहिल्यामुळे अकबरशाहा, निदान या चित्रगडप्रकरणाच्या संबंधानें तरी, नरमेध करणारा एक राखळ होऊन गेला असें झणतील, व्यवस्थितपणा, पापाचा द्वेष, बाईट कृत्यांचा तिढकार, स्त्रीपुरुषांबद्दल पूज्यबुद्धि, दाटत्व, बंधुप्रेम, विचारस्वातंत्र्य, सदाचारप्रियता, बरेच गुणांचा प्रसार होऊन मानवबध बंद होऊन मानवी शरीरांत जें पशुत्व आहे त्याचा बंध माला पाहिजे होता. अंगीं स्वकीयत्व उत्तम प्रतीचें असल्यामुळे यापुर्वीच्या चार पांच लढायांमध्ये आपल्या शत्रूला अकबरशाहानें चांगले जेरीस आणिले, हें खरें आहे. शत्रूंमध्ये त्यानें अप्रेसरत्व मिळविले, तरी स्वार्थासाठीं त्यानें परायेहानि केली, आणि संपत्तीच्या व कीर्तीच्या लालसेनें त्याच्या नांवाला अनी-
तीचा काळा डाग लागला, तो कसा धुतला जाईल ? अंगी दुसरे कितीही सद्गुण असले, तरी नीतिपथांतून एकादवेळीं एकाद्याचा पाय धसरला झणजे त्याचा कीर्तिचंद्र मलिन झाल्याशिवाय रा-
हात नाही. तुसती संपत्ति, अधिकार, शौर्य, मानमरातब, पराक्रम, विया, कला, इत्यादिकांत खरी प्रतिष्ठा नसते. ज्याचे विचार, उचार व आचार निर्मल असतात, तोच जगामध्ये खरी खरी प्रतिष्ठा पावतो. गुलाबबाईंवर जव मिळविल्यानें अकबरशाहाची असामान्य प्रतिष्ठा वाढली असें झणवत नाही. स्वत्या प्रतिष्ठेनें भक्तम इमारत नैतिक पायावर उभारली गेली तरच ती थिरकाळ राहते, अजो.

चित्रगढ हस्तगत होऊन मला जय मिळाला तर मी तुम्हा
दर्शनास पायाने चालत येईन, असा मीर-माझू-इ-दीन अवलिया
यास अकबरशाहाने नवस केला होता, ■ इसलाम अवलिया
शीजस्तानचा राहणारा असून हिंदुस्तानांत प्रथमच आला होता.
हे प्रख्यात पीरखान अजमिरजवळ एका टेंकडीवर आहे. हे
फार जाग्रत स्थान आहे असें झणतात. शाहला जय मिळाल्यावर
केलेला नवस फेडण्याकरितां तो लागलाच तेथपर्यंत पायाने
चालत गेला, इ. स. १५६७ सालीं त्यानें चित्रावर स्वारी केली,
त्या वेळेस त्याचे अवघे २५ वर्षांचे वय होतें, तो आपल्या बयाब्बा
तेराब्बा वर्षांपासूनच राज्यकारभार पाहू लागला होता. चित्रगढ
घेतल्यावर सुमारे ३८ वर्षे त्यानें राज्य केलें, त्याच्या राज्यदु-
साच्या मुल्ल्या हिंदुस्तानच्या जमिनींत खोल शिरून त्या इलाका
सुखशांतीची गोड फळे येऊ लागलीं, त्यांचा सर्व जातीच्या
प्रजेनें उत्तम उपभोग घेतला, याचे सर्व श्रेय अकबरशाहाला दिलें
पाहिजे. त्याच्याच राज्यपद्धतीचा किता इंग्रजांनीं घेतला आहे,
असें अकबरशाहाच्या चरित्रांत कर्नेल म्यालेसनने निष्प्रांजलपणे
कबूल केलें आहे. शास्त्री, साधु, पंगु, कुलीन पण असमर्थ, या
चार प्रकारच्या लोकांस त्याचा उदार आश्रय असे. शेवटीं सद्द
चरित्रकर्त्यानें त्याच्याविषयी लिहून ठेविलें आहे की, तो काळ
कसा होता आणि आपली कृत्ये शेवटास नेण्यास त्यानें कोणको-
णत्या युक्त्या योजिल्या, याचा विचार करूं लागलें झणजे एकाच
राष्ट्र सेवकांत असून त्याला धर्मस्वातंत्र्य व शांतिमुख देण्यासाठीं
जगविपत्ता प्रभु पंकाजी महाविख्यात विभूति जन्मास पालतो,
तशाच प्रकारची विभूति हा अकबरशाहशाहा होऊन गेला,
असें अवश्य मानलें पाहिजे.

भाग दहावा.

गुण-दोष-वर्णन.

चिद्वरगडांत अनेक जीवांचा संहार व धूलमाण झाल्या-
वर रजपुतान्यांत जिकडे तिकडे स्वस्थता झाली, अक-
बरशाहा विजयी होऊन उत्तरहिंदुस्तानचे बहुतेक हिंदू
राजे स्वसंरक्षणार्थ त्याला शरण गेले. एक उदयसिंह मात्र
शरण गेला नाही. चिद्वरगडची गादी मुसलमानांच्या ताब्यांत
गेल्यावर कित्येक वर्षेपर्यंत उदयसिंहाच्या कुटुंबाच्या माणसांनीं
अरण्यावासांत दिवस काढले; तरी शेवटीं अकबरशाहाच्या तोंडून
त्या शरवंधानें आपलें स्वातंत्र्य कबूल करविलें. याचें नांव स्वा-
मिमान जाणि आपलेपणा !

पुढें सन १५६९ सालीं रतनभोर व कलिंगर हीं रजपूतांचीं
ठिकाणे त्याने काबीज केली. इ० स० १५७० त बिकानेरचा
राजा कल्याणमल्ल याच्या सुखरूप भुलीचीं बादशाहानें लक्ष करून
त्या राजाला आपल्या लष्करी खात्यांत एक मनसबदारी दिली.
अकबरशाहाच्या पदरी राजा तोडरमल्ल हा एक हुशार हिंदू मुत्सद्दी

१ हा तोडरमल्ल जातीचा खर्वा होता. तो अयोध्या प्रांतांतल्या राह-
णारा होता. गुजरात सर झाल्यावर तेथील बसुळाची पद्धत लावून
देण्याचें महत्त्वाचें काम त्याने केलें. त्याला आक्रम व डंकानिशाण
मिळाले होते. अकबरच्या कित्येक मोहिमांत तो प्रमुख होता. तो मोठा
शूर वीर होता. राज्यांतिल्ल बुकळी कामांची सर्व जबाबदारी त्याक-

होता. काश्मीर, बंगाला, बहार, ओरिषा व आसाम, हे प्रांत त्याच्या ताब्याने अकबरशाहाच्या ताब्यांत आले. उदेंद-
रच्या राज्यांशिवाय इतर सर्व रजपूत राजांनी त्याचे
सार्वभौमत्व कबूल केले. सारांश, नर्मदेच्या उत्तरेस
जेवढा प्रदेश अकबरच्या ताब्यांत आला, तेवढा एका
राजाच्या ताब्यांत पूर्वी कुठरीही आला नव्हता. याप्रमाणे
तिकडे सर्वत्र स्वस्थता झाल्यावर दक्षिण देशाकडे लक्ष देण्यास
अकबरशाहाला फुरसद मिळाली. अहमदनगरास चांदबिबीबरोबर
लढाई होऊन बऱ्हाडप्रांत मोगलांस मिळून तिने त्यांबरोबर
शेवटी तह केला.

अकबरशाहाचे दोन तीन मुलगे त्याच्या देखत वारक्यामुळे
त्याने मन फार उदास व खडू झाले होते.

त्याने पूर्वे वयांत कट्ट्या मुसलमानास साजऱ्यासारखी धर्त-
णूक केली; पण, तरुण वयांत त्याने सर्वधर्मीयांस सारखे
चांगविण्याचा क्रम ठेविला. रजपूत जातीच्या राज्यांवर त्याची
विशेष प्रीति असे. रजपूत घराण्यांतील स्त्रियांना खुष ठेवण्यासाठी
वर सोंपली होती. पुढे त्याला त्याने आपली बजीरीही दिली होती.
तो हिंदू धर्माचा निःसीम भक्त होता. जयवंदीची नवीन पद्धत चाख
केल्याबद्दल सर्व देशांत वधापि त्याची प्रसिद्धि आहे. त्याने ताण्या-
संबंधीही बराच फेरफार केला. त्याने हिरोबी जमाखर्चाचे काम
फारशी अर्थीत लिहिण्याचे सुरू केले, वामुळे हिंदू लोक फारशी भाषेत
प्रवीण होऊन त्यांना मोठमोठ्या जागा देण्याचा अकबराने प्रघात घातला,
अकबर स्वतः एकदां तोबरमहात्म्या घरी भेटीस गेला होता, वामुळे त्याचा
फारच नमुमान झाला. तो वृद्धापकाळी अकबराची रजा घेऊन हद्दिदारास
गंगातीरावर आऊन राहिला होता; परंतु, 'केवळ गंगातीरावर आऊन
खुश राहण्यापेक्षां आपले कर्तव्यकर्म करणे यत्निव अधिक पुण्य आहे'
असे सांगून त्याने परत आपल्या जन्म शोकाबून वेचले होते.

तो ब्राह्मणजातीसही दानधर्म करी, व हिंदू देवतांची प्रार्थना करी. त्यांच्या राज्याचा चौदा कोट रुपये वसूल असून तोहरमहाने लावून दिलेल्या शिक्षीप्रमाणे तो वसूल होत असे. त्याने रजपूत राजांत आपल्या लष्करांत मोठमोठ्या हुद्यांच्या जागा दिल्या. अमीर व मनसबदार हे त्यांचे हुद्दे होते. धर्मसंबंधांत तो अगदी उदासीन राहत असे. तो आपल्या रजपूत राष्ट्रांकडून यज्ञयाग व वेदोक्त धर्मविधीही करवीत असे.

त्याने ईश्वरविषयक वादविवादांची एक मोठी सभा फत्तेपूर शिफाई एगे स्थापन केली होती. तीत सुफी, पंडित, धर्मोपदेशक, वकील, सुनी, शिया, ब्राह्मण, बौद्ध, ख्रिस्ती, गहुडी, पारशी व इतर सर्व पंथांचे विद्वान लोक, यांची वादविवाद करण्यासाठी योजना केली होती. त्या भव्य विद्यामंदिराला त्याने इबादत-खाना हे नांव दिले होते. तेथील धर्मसभेत मुसलमान काजी ३८, हिंदू पंडित ३९, वैद्य १५ व कवी १५३ इतके केले होते. फत्तेपूर शिफाई हे नवीनच शहर वसविले होते. ते आध्यात्मिक नैर्ऋत्य दिशेला अकरा कोसांवर आहे. धर्मसभेतील विद्वानांचा तो वरचेवर सैराता देत असे. दरगुबारी रात्री तेथे सर्वांशी मोकळ्या मनाने वादविवाद करण्याचा त्याने प्रघात घातला होता.

मनुष्याची प्रवृत्ति जन्मतःच धर्माकडे असते, असे मुसलमान लोक समजत. त्याची प्रचीती पहाण्यासाठी अकरासहाने एक चमत्कारिक प्रयोग करून पाहिला. आवांच्या अंगावर पिणारी कांहीं मुले जमा करून ती कांहीं वर्षेपर्यंत एकांशवासांत त्याने कोडून ठेवली. तेथे त्यांच्या कानां कोणत्याही भाषेचा शब्द पडू दिला नाही. या प्रयोगापासून रोबटी कांहीं निष्पन्न झाले नाही. कांहीं वर्षांनी तीं मुले बाहेर काडून पाहिली, तीं तीं सर्व मुकी निघाली.

त्याने सर्व धर्मांचा विचार करून एक नवीनच धर्म स्थाप-
 न्याचा वेश केला. महंमद पैगंबराने आग्रमाणे महुदी आलि
 खिली अशा दोन धर्मांतील चांगल्याचांगल्या गोष्टी निवडून
 घेऊन मुसलमानी धर्म रचला, त्याचप्रमाणे सर्व धर्मांतून
 निवडक निवडक चांगल्या गोष्टी टांबून घेऊन अकराग्राहाने
 आपल्या नवीन धर्माची रचना केली. त्याला त्याने 'दिने-इलाही'
 हे नांव दिले. मुसलमानी धर्मातील सुनता व बहुपक्षीत्व, खिली
 धर्मातील नासिस्ता (तीर्थप्राशन) व येष्टूची उपासना, हिंदू धर्मा-
 तील पुनर्जन्म व मूलप्रकृतीचे भेष्टत्व, पारशी लोकांतील अग्निपूजा,
 इत्यादि विषय त्याने आपल्या नवीन धर्मात गोडून टाकिले.
 त्याने कैक जुन्या मशीदी पाहून तेथे घोड्यांचे तबेले केले, सर-
 कारी कामकाजांत जातिभेद व धर्मभेद पाळण्यांत येत होते ते
 सर्व त्याने मोडून टाकले. सकाळीं, दुपारीं, संध्याकाळीं व मध्य-
 रात्रीं तो सूर्याची उपासना करी. वर्षांतून एक वेळ नवीन अग्नि
 पाहून तो त्याची पूजा करी. आपल्याला ईश्वरी भंश असे समजून
 लोकांनीं भजावे अशी त्याची इच्छा होती. लोकांस अपूर्व चम-
 त्कार करून दाखविण्याची त्याला फार आवड असे. रोग बरे
 होण्यासाठी तो रोगी लोकांना आपल्या पायांचे तीर्थोदक देत
 असे. मुलें होण्यासाठी पुष्कळ बायका त्याला नवस करीत. त्यांच्या
 इच्छा तृप्त झाल्या झणजे त्या त्याजकडे नवस फेडण्यास मुदाम
 जात, तेव्हा त्यांनीं अर्पण केलेल्या वस्तूंचा तो मोठ्या आदराने
 स्वीकार करी. त्याच्या दर्शनासाठी वाळ्यापुढें पुष्कळ लोकांची
 गर्दी होत असे. लोकांस दर्शनाचा लाभ देण्यासाठी पडलेला
 मजल्याच्या खिडकींत बसण्याची त्याने एक जागा तयार केली
 होती. तेथे तो दररोज जाऊन बसला झणजे लोक सालीं उभे
 राहून त्याला देवाप्रमाणे वंदन करीत.

त्याच्या राखांत गोहत्या व गोसांसमक्षण कोणी करू नये, असा त्याने जाहीरनामा फिरविला होता. राखा राखणे व चुल्लू बहिणीची छत्र करणे या चाली त्याने बंद केल्या. सन १५८३ सालापासून तो हिंदू लोकांप्रमाणे कपाळाच्या गंध लावू लागला. हुकर व कुत्रे या जनावरांस अपवित्र मानू नये असा त्याने हुकूम सोडला.

नवीन धर्माच्या अनुयायांत त्याने १८ वर्षांचीं नांवे दाखल केलीं होती. त्यांत राजा बिरबल हा एकच हिंदू होता. नवीन धर्माच्या स्थापनेत बिरबलाचे अंग विशेष होतें. सूर्योपासनेच्या संवधाने राजा बिरबलाने अकबरछाहाची खातरा करून दिली असें सांगतात, ती अशी. शेते, भाते, धान्ये, फळफळावळ, इत्यादि पदार्थ उत्पन्न होण्यास तेजाची अत्यंत जरूर असून सूर्योपासनेच अखिल विश्वाला प्रकाश मिळतो. सर्व ब्रह्मांडाला सूर्योपासनेच जीवनकला प्राप्त होते, तो सूर्यनारायण परमात्म्याचा प्रतिनिधी आहे, हाणून सर्व देवतांपेक्षां सूर्याची उपासना करणे अधिक आवश्यक आणि भेयस्कर आहे, असें त्याच्या मनांत राजा बिरबलाने विचरून दिलें होतें. तसेंच अग्नि, उदक, धेनु, वनस्पति, इत्यादि उपयुक्त वृक्ष पदार्थांच्या अर्गां ईश्वरी अंश अधिक असतो, ही कल्पनाही त्याच्या मनांत त्यानेच भरून दिली होती.

सूर्य, अग्नि व उदक, यांचे महत्त्व जामचे समर्थ रामदास-स्वामी यांनी असें वर्णन केले आहे:—

सूर्य.

‘नामा योग नामा सूर्ये । पादौ जातां जलकान्तौ ।

जाती जातुकास्ता वने । सूर्येद्वय हाकिमा ॥ १ ॥

प्राथमिक अपवा पाश्चात्तिक । कार्यं करणे कोणी पृथ ।

दिवसेपिण विरथेक । सार्थक वन्दे ॥ २ ॥

सूर्याकें अधिष्ठान छोडे । छोडे नसतां सर्व आंचले ।
 वाकारणें कोहीच न चले । सूर्याविण ॥ ३ ॥
 झणाक भंघ कवित्वें करिती । तरी हेही सूर्याचीच गती ।
 रंग झालिया आपुली मती । मग मतिप्रकाश कैचा ॥ ४ ॥
 उज्ज्वल प्रकाश तो सूर्याचा । सीत प्रकाश तो चंद्राचा ।
 उज्ज्वल नसतो देहाचा । मल होतो ॥ ५ ॥
 तितुके संसाराचीं आळे । तितुके सूर्यालाही बलळे ।
 भंतीं देह त्यामूढ गेले । प्रभाकरा ऐकतां ॥ ६ ॥
 विषयसु हा भास्कर । ऐसें ज्ञानती कृपानयोर ।
 वाकारणें दिवाकर । ओढाहुन ओढ ॥ ७ ॥
 अपार नभमार्ग कमणें । ऐसेंच प्रत्यही येणें जाणें ।
 या लोकोपकाराकारणें । आज्ञा समर्थाची ॥ ८ ॥
 सूर्याजुळें आशिक दुसरे । कोण आज्ञाचें क्षमारे ।
 तेजोराशि मिथारें । उपमेरहित ॥ ९ ॥
 सकळ दोषांचा परिहार । करितां सूर्यास नमस्कार ।
 स्फूर्ति वाटे निरंतर । सूर्यदर्शन घेतां ॥ १० ॥

अग्नि.

अग्निकरितां सृष्टि घाळे । अग्निकरितां लोक घाळे ।
 अग्निकरितां सकळ झाले । कृपानयोर ॥ १ ॥
 सोढामध्यें बडश्री । तेणें क्षुधा लागे जनीं ।
 अग्निकरितां भोजनीं । इष्टि घेते ॥ २ ॥
 भग्नीं आळकें धूमंडळ । लोकांस रहावया झालें स्थळ ।
 दीप दीपिका नामा ज्वाल । जेथें तेथें ॥ ३ ॥
 अग्नि सर्वांगीं व्यापक । उष्णें राहे कोणी एक ।
 उष्ण नसतां सकळ लोक । मरोन जाती ॥ ४ ॥
 आधीं अग्नी संद होतो । जुळें प्राणी तो नासतो ।
 ऐसा हा अनुभव घेतो । यागिमात्रासी ॥ ५ ॥
 असतां अग्नीचे बळ । अनु जिंके तात्काळ ।
 अग्नि आहे तात्काळ । जिणें आहे ॥ ६ ॥

नाना रस विज्ञान ज्ञाते । नष्टिकरितां विपज्जते ।
 महा रोगी आरोग्य ज्ञाते । विमिषमार्गे ॥ ७ ॥
 संयजगृहीता अभि भाषिता । स्वस्त दोष नार्ही चोकिता ।
 सकलांगृहीतं पवित्र ज्ञाता । वैजानक ॥ ८ ॥
 नाना लोक रोगी होती । उष्ण औषधें सेविते ।
 तेजें लोक आरोग्य होती । नष्टिकरितां ॥ ९ ॥
 जीत असतां सुखी करी । मेरुया प्रेत भस्म करी ।
 सर्वमलक त्यागी बोरी । काय ह्यजोन सांगाची ॥ १० ॥

उद्क.

आतां सकलांचें जन्मस्थान । सकल जीवांचें जीवन ।
 जयास आपोनासायन । ऐलें चोकिजें ॥ १ ॥
 पृथ्वीस आचार आचरणोद्क । सप्तसिंधूंचें छुडोद्क ।
 नाना मेघांचें मेघोद्क । भूमंडळीं चालिलें ॥ २ ॥
 नाना तीर्थीचीं पुण्योद्क । नाना स्थळोत्पत्तीं जीतळोद्क ।
 तैत्तिरीय नाना उष्णोद्क । ठावीं ठावीं ॥ ३ ॥
 नाना चर्हीमध्यें जीवन । नाना फळीं फूळीं जीवन ।
 नाना कंदीं मूळीं जीवन । गुणकारक ॥ ४ ॥
 उद्काचे देह केवळ । उद्काचेंच भूमंडळ ।
 चंद्रमंडळ सूर्यमंडळ । उद्काकरितां ॥ ५ ॥
 जें जें बीजीं मिश्रित जालें । तो तो स्वाद वेजनि वडिलें ।
 जंलासभ्ये गोडीस जालें । परम सुंदर ॥ ६ ॥
 उद्काचा बांधा हें शरीर । उद्कचि पाहिजे तदनंतर ।
 उद्काचा उत्पत्तिविस्तार । किती ह्यजोनि सांगाचा ॥ ७ ॥
 उद्क तारक, उद्क मारक । उद्क नाना सुखदायक ।
 एहातां उद्काचा विवेक । अलौकिक ज्ञाते ॥ ८ ॥
 पृथ्वीतळीं पाणी भरलें । पृथ्वीमध्यें पाणी खेले ।
 पृथ्वीवरी मगडलें । उद्क पाणी ॥ ९ ॥
 तीर्थें एकाहून एक । महा पवित्र पुण्यदायक ।
 जयाभ महिमा शासकारक । चोकोन गेले ॥ १० ॥

शिरी भाषिक वर्णन ! केवढी तात्कालिक स्फूर्ति !
यांत ओढून घाणलेले चंद्रबल कांहीतरी आहे का ! असे.

अकबरशाहा कौमल अंतःकरणाचा व अत्यंत कनकाढ होता. त्याची आकृति फार उंच नव्हती व फार व्हस्वी नव्हती. त्याची छाती रुंद असून तो आजानुबाहु होता. एकंदरीने त्याचा बांधा फार सुक आणि सुंदर होता. वर्ण साधारण गोरा होता. त्याचे अंगवल विलक्षण असून चैत्य अप्रतिम होते. एका प्रसंगी हत्तीने माहुताला ठार मारले असता, तो हत्तीच्या पाठीवर उभी मारून बसला व त्याला त्याने अंकुशाने ताळ्यावर आणिले ! तो दुरवूरच्या मजला अतिशय जलद चालणाऱ्या सांडणीवर बसून गरी. त्याने डांक पोचविण्यासाठी दरसहा मैलांवर सांडणी स्वारांच्या चौक्या बसविल्या होत्या. त्याचे खासगी बसानयाचे घोडे बारा हजार होते. त्याची एक 'संग्राम' नांवाची आवडती बंदूक होती. त्याचे बंधुकीने किल्लेदार बसंतसिंग याला त्याने ठार मारल्याचे वर्तमान वर येऊन गेले आहे. त्या त्याच्या बंधुकीने प्रसन्नोपास दोंकडों माणसांचे बळी घेतले होते.

अकबरशाहाच्या स्वारीचा व दरबाराचा थाट आणि डोल फारच वर्णनीय असे. त्याच्या स्वारीसरोवर हजारों हत्ती घालत. त्यांच्या गंडस्यळांना दाका, घोडांना तलवारी, व हातांना कटवारी बांधलेल्या असत. प्रत्येक हत्तीवर चारघार तिरंदाज व बंधुकाळे असत. स्वारीचा असा डामडोल असे, तरी त्याच्या स्वराचा साधेपणा फार असे. लोकांस ताबडतोब न्याय देण्याकडे त्याचा कल असे. ज्या घाबरांत त्याचा मुकाम असे, तेथील सर्व खटले तो स्वतः पाहून त्यांचा निकाल करी. कांही देणे, किंवा मुळावर चढविणे, या शिवा त्याच्या मंत्रुरीशिवाय अमलांत येत नसत. त्याने तीन घार उच्चार केला-

शिवाय कटक शिवा अमलांत येत नसत, त्याच्या दरबारांत पाहिजे त्या मनुष्याला जाण्याची मोकळीक असे. त्याजागी मोठमोठे बारा विद्वान् पंडित हमेसा बसलेले असत, कसाही मनुष्य त्याजकडे भेटीस जावो, त्याजवर आपली छाप बसविल्याशिवाय तो रहात नसे. सामान्य लोकांशी तो फारच ममतापूर्ण वागे, सरदार आणि बडे लोक त्याच्यापुढें चळचळांकांपत, अंतःकरणाची मृदुता आणि कठोरता हे दोन्ही गुण त्याच्या स्वभावांत होते. तोफा ओतविणें व बंदुका तयार करण्याचे काम तो स्वतःच्या देखरेखीखाली करवी, कुस्ती, कसरत, जनाबरांच्या टकरा, साठमान्या, वगैरे खेळ पहाण्याची त्याला फार होच असे. त्याला शिकारीचाही नाद फार असे. खेळ चालतांना सुद्धां तो मधून मधून दरबारची कामे करीत असे. तो मांसाज विरोध खात नसे. दूधमात व भेषाभिडाई यांवर त्याची विशेष मक्कि असे. त्याची पाचनशक्ति फार तीव्र असे. मांसाहाराविषयी तो झणे की, 'परमेश्वरानें मनुष्यासाठीं नाना प्रकारचे भक्ष्य पदार्थ पृथ्वीवर उत्पन्न केले असून इतर प्राण्यांचा जीव घेऊन खादाड मनुष्यप्राणी आपल्या सुंदर पोटांत त्याची भरती करतो, हे केवढें अज्ञान आहे ! मी राजा झालों नसलों तर मांसाज कधीही शिवलों नसलों, तरी तें इतकें इतकें सोडून देण्याचा माझा विचार आहे.' तो रात्री तीन वाजपेक्षां आस्त झोंप येत नसे. तो दिवसाही क्वचितच निजे.

नामा प्रकारचीं सुवासिक फुलें व सुवासिक अत्तरें यांची त्याला फार आवड असे. त्याच्या निजण्याचे व बसण्याचे सर्व दिवाण-खाने, चंदनकाष्ठे, अगड, ऊद, लोभाण, वगैरे पदार्थ जाळून त्याच्या सुवासिक घुरानें घमघमत असत, फुलें व अत्तरें यांच्या-विषयी त्यानें एक खेसी पुस्तकही तयार केले होतें.

भाग अकरावा.

समारोप.

सर्व मोगल बादशाहांमध्ये अकबर बादशाहाच्या तोबीचा एकही बादशाहा झाला नाही. किंबहुना सर्व भूमंडलावर कोणत्याही राष्ट्रांत असा सर्वसाध्य, पुर्वलांचा कै. घारी, सत्पक्षाचा अभिमानी, आणि धीरोदात्त पुरुषांत अग्रणी राजा झाला नाही. पानपतची पहिली छत्राई शास्त्रानंतर हे हिंदुस्तानचे प्रचंड राष्ट्र त्याच्या हातीं आले. त्या वेळेस तो फक्त १४ वर्षांचा लहान मुलगा होता. संकटें व विघ्ने यांतच तो लहानाचा मोठा झाला. त्याची लहानमोठी फारशी, इंग्रजी व मराठी वरिष्ठ शाही आहेत, तीं वाचून पाहानीं झणजे त्याचा सायंत इतिहास कळेल. त्याचे बालपणचे संक्षिप्त वर्णन आह्मी प्रथमार्भाच दिलें आहे. आतां मोठावेरजेनें त्याची थोडीशी हकिगत देऊन पुस्तकाचा समारोप करूं.

सर्व हिंदुस्तान देशांत एकछत्री राज्य करणाऱ्या त्याचा मानस होता, आणि तो हेतु प्रजेच्या मदतीनें सिद्धीस न्यावा असा त्याचा उद्देश होता. आपल्या शत्रूंना अगदीं निराश न करता त्यांचा थोडाबहुत मानमरातब, उत्पन्न व योग्यता कायम ठेवून त्यांना आपळेसें करून घेण्याचें. तरव त्याला कळलें होतें.

त्याचे सर्वांशीं समतेचे प्रांजल बसत असे. त्याचीं बसंतस्तनें फार मोठ व उदार असत. हिंदू, बौद्ध, मुसलमान, पारशी, किंवा ख्रिस्ती या सर्वांना तो सारखेपणाने वागवी. त्याच्या कृपा-

कनावाली सर्व पंथांचे व सर्व धर्मांचे लोक मोठ्या सुखाने नांदत होते.

त्याचा मुसलमानी धर्मात कस्य झाला होता, तरी त्याचे मन उपजतच चौकट व चिकित्सक होते. मुसलमान राजा असला झणजे तो सर्व मानवजातीला उत्तम गर्ति देणारा होय, असा त्याचा समज नव्हता. निरनिराळी धर्मभरते व धर्मपंथ यांचा तो जो जो आंत शिरून विचार करू लागला, तो तो त्याच्या मनात अधिकाधिक उजेड पडत गेला. सर्व धर्मांच्या ग्रंथांचा त्याने संग्रह केला होता. ते वाचून पाहून 'सर्व धर्मांच्या लोकांमध्ये शाहाणे, कायसार विचार करणारे व अलौकिक सामर्थ्य अंगी असणारे पुरुष असतात. थोडथोडे ज्ञान प्रत्येक धर्मात मिळण्यासारखे असतां ज्या धर्माला प्रचारांत येऊन पुरी हजार वर्षेही झाली नाहीत, असा नवीन मुसलमानी धर्मच काय तो सत्य आहे, असे कां मानावे? तसेच एका पंथाने खरी मानलेली गोष्ट दुसऱ्याने खोटी कां झणावी? व एकाला पूर्णभेदता नसून त्याने इतर धर्मांहून आपला धर्मच भेद आहे, असा डोल कां मिरवावा?' असे तो झणे.

ब्रह्मज्ञान हेच हिंदू, बौद्ध, पारशी, ख्रिस्ती व महंमदी धर्मांचे मूळ आहे; पण, कालायचीने व मतभेदाने त्याची निरनिराळी रूपे होऊन अनेक धर्म प्रसवले. अध्यात्मज्ञान हे प्रत्येक धर्माचे सार असून सगल्या धर्मांचे मूळ हेतु तीन आहेत, असे त्याने ठरविले होते; ते हेतु येणेप्रमाणे:—

- (अ) तमाम प्राणिमात्रावर बंधुवत् प्रीति करणे.
- (ब) प्रत्येक धर्माची धर्मशास्त्रे वाचून त्यांचे सार काढणे.
- (क) मनुष्याच्या योगभूत ज्या ईश्वराच्या शक्ति आहेत त्या योगाभ्यासाने समजून घेणे.

यापिकी (ब व क)चे अभ्ययन शक्यनुसार पाहिजे असल्यास करवें; परंतु, (ज) हेतु मात्र सर्वांनीं अवश्यमेव पाळावा. बंधुबद्ध प्रीति झणजे सर्वांनीं स्वार्थेपिणें एकत्र करून वर्णसंकर करावा असा त्याचा अर्थ नाही. बंधुबद्ध झणजे बंधुसारखी प्रीति करावी, हाच या शब्दाचा ध्वनित अर्थ आहे. ही बंधुप्रीति सर्वांनीं अध्यात्मिक विषयापुरतीच असावी. काल, देश, वर्तमान याळा अनुसरून सामाजिक व्यवस्था असली तरी बंधुप्रीतीला बाध येत नाही. प्रत्येक कुटुंबामध्ये स्थितिवैचित्र्य असलें तरी कुटुंबातील सर्व माणसे परस्परंशी प्रेमभावानें राहतात, तसेंच समाजव्यवस्थेमध्येही सर्वसाधारण केंद्र एकच असलें पाहिजे. कोणत्याही धर्मात राहून कोणतेही विधि करा; पण, सर्वांचा मोक्षमार्ग एकच पावावर रचलेला असला पाहिजे. त्या मोक्षमार्गाकडे बद्धन परमेश्वराची कृपा संपादन करावी, असें त्याचें मत होतें.

आपल्या व आपल्या फौजेच्या स्वान्यांमुळे जमीनदार व शेतकरी लोकांचें नुकसान न होऊं देण्याकडे त्याचें लक्ष असे. आपल्या छावणीच्या तळाची जागा पसंत झाली झणजे आसपासच्या पिकाला नुकसान न पोचवें झणून ती छावणीभोवतीं पाहरेकरी ठेवी. स्वारीचा, किंवा लष्कराचा तळ उठतांना शेतकऱ्यांस हालेली नुकसानी पंचमार्फत अंदाज करून वसुलाच्या आंकड्यांत मजुरा देत असत. ही बहिवाट सर्व स्वान्यांत त्यानें जारी ठेविली होती. केव्हां केव्हां तर नुकसानीचा पैसा तेथच्यातेथें येत्या सोडून देऊन टाकीत; यामुळे, जमीन वाहणारांला त्याच्या सवाया व स्वान्या यांपासून पीडा होत नसे.

शत्रूंची वायकामुळे व आश्रित कैद करून त्यांना जबरदस्तीनें विकण्याची, किंवा आपल्या घरी गुलाम करून ठेवण्याची परंपरागत चाल होती, ती त्यानें अगदीं बंद करून टाकली. नवऱ्यानें

वाहट कान केले तर त्यांत बापकोचा कान दोष, किंवा बापाने बंड केले तर त्याच्या मुळांला प्रावभित्त काय झणून? असे तो झणे.

त्याचे असे झणजे असे की, प्रत्येक प्रमोद काहीनाकाही चांगले असावयाचेच. चांगले असेल त्याचा स्वीकार करा आणि बाईत्याचा त्याग करा.

अकबरशाहाने आपल्या राजवाड्यापुढे एक मोठी पंढा दांगून ठेविळी होती. तिची सांखळी बाहेर देवडीवर नेऊन सोडली होती. ती ओढली झणजे बादशाहाकडे लागलीच दाद लागे.

त्याने पुष्कळ स्वर्च करून भागीरथीच्या उगमाचा शोध लावला होता.

पृथ्वीवर परमेश्वराव्यतिरिक्त सद्गुणांच्या पुतळ्या कोणी नाही. कोणाचे चित्र असो, वा चरित्र असो, ते निदोष कधी सांपडानायेनाही. कितीही मार्मिक चित्रकार असो, त्याच्या चित्रांत दोष हा असावयाचाच. तसेच कोणाचे कितीही चांगले चरित्र असो, त्यांत चरित्रनायकाचे थोडेबहुत तरी दुर्गुण असावयाचेच. मात्र दुर्गुणांपेक्षा गुणांची संख्या अधिक असली झणजे ते चित्र किंवा चरित्र चांगले समजावयाचे. अकबरशाहाच्या अंगी दुर्गुण मुळीच नव्हते असे नाही. प्रथम प्रथम, त्याच्या हातून अत्यंत फूर कर्म घडली. एकदां झुल्लक अपराधावरून विवाहती करणाराचा त्याने कबेलोट करविला. शस्त्रेकरी कामांत चुकळा तर त्याला चावकाचा मार देई. त्याने आपल्या कारकीर्दीच्या अठराव्या वर्षी दोन हजार लोकांची सपासप कोकी उडविली; पण, ही सर्व अमानुष कृत्ये त्याकडून पूर्ववयांत पडली. पुढे शेस अहमदखानची मांड पडल्यावर त्याची नतपूक

१. शेस अहमदखान हा महाविस्मयानुसृतयान पंडित होऊन गेला.

हळू हळू वृधरात गेली. पूर्ववयांत त्याच्या हातून पुष्कळ अक्षम्य वाचरण पडलें, तरी पुढें त्याजकडून प्रजाहिताच्या पुष्कळच मोठी धडल्या.

त्यानें आपल्या कारकीर्दींत चित्तारी लोकांस वक्षिणें घेऊन चित्रकलेला चांगलें उत्तेजन दिलें. त्याचे झणणें असें असे की, चित्रकाराच्या अंगी परमेश्वराच ओळखण्याची विशेष शक्ति असते. त्यानें हुबेहुब चित्र काढलें झणजे त्यांत जीव घाळण्याचें सामर्थ्य मात्र त्याच्या अंगीं नसतें. ती शक्ति परमेश्वरानें आपल्या हातीं ठेविली आहे; त्यामुळे, मनुष्याला आपला उणेपणा आणि परमेश्वराची थोरवी व अचिंत्य शक्ति हीं आपल्या डोळ्यांपुढें उभीं राहतात.

तो गायनविद्येचाही चांगला भोक्ता होता, त्या कलेची त्याला उत्तम माहिती होती. या गायनलुब्धतेच्या पावीं या चित्रगडच्या

अकबरशाहाची एवढी दिग्गत क्रीडि होण्यास पुष्कळ अंशी तो व त्याचा लु शेस्त फेजी हे कारण झाले. अकबरशाहाच्या बाणापेक्षां अबूफजलच्या खणीचा दारारा लोकांना फार असे. त्याची छिद्दिग्याची शैली मोठी जमबेदक व मोहक होती. तो चोख, निस्पृह, निर्मल व उदार स्वभावाचा मुत्सद्दी होता. राज्याचीं बहुतेक कामें त्याच्या सहायसलतीनें चालत होती. त्या दोघां बंधुनीं त्याच्या धर्मविचारास चांगलें वळण लावून दिलें.

१ अकबरशाहाच्या पदरी एकंदर उत्तम उत्तम ३६ गवई होते. ते सर्व सहायण स्फालेरीकडचे राहणारे होते. ते सर्व हिंदू होते, ते येणे पाणें:—

१ तानसेन, २ सुमान, ३ मीनचांद, ४ बागारामदास, ५ श्रीमान, विचित्र, सुमान आणि विचित्र माऊ भऊ होते. तानसेनाला तानसेन, नंतरंग आणि विलास, असे तिचे पुत्र होते. विलासाचा लाऊकान हा जावई होता. त्याला शाहाजहानानें 'गुणसमुद्र' असा किलाब दिवा होता. बाग-

येक्याच्या वेळी त्याच्या माणावर कधी येतली होती, हे वाच पूर्वीच कळले आहे.

अकबरशाहाची शक्ति क्षीण होत चालली, तेव्हा सर्व अमीर उमरावांस एक दिवस आपल्या जवळ पाचारण करून त्याने त्यांची शांतपणे निरोप घेतला. माझ्या हातून कधी कोणाचा अपराध पडला असल्यास त्याने मला क्षमा करावी, असे मागून दिले. शेवटी त्याने आपला मुलगा जाहांगीरशाहा याला जवळ बोलावून बोल केला की, 'तु कुटुंबातील मनुष्यांचा, माझ्या बांधा, आणि आश्रित मंडळींचा माझ्यामागे चांगला परावेषत जा. ज्यांनी मला एवढी कीर्ति मिळवून दिली त्यांची कधीही वैरभाव घेऊ नको. मोठ्या पहाटेस उठून आज काय करतंय आहे याचा विचार करीत जा.' इतके सांगून तो १३ ऑक्टोबर सन १६०५ या वर्षी आग्रा एथे मरण पावला त्या वेळी त्याचे वय ६३ वर्षांचे होते. आध्यापासून ४ मैलांसिकंदरा एथे त्याला मूठमाती दिली. त्या ठिकाणी पुढे जाहंगीरशाहाने एक सुंदर कबर बांधविली, ती अद्यापि पाहण्यालायक आहे. ✕

समाप्त.

रामदासाचा सुरदास या नावाचा मुलगा होता. (अक्षयवशासपत्रिका ५ सप्तंबर १८९८.)

१. आग्रा एथे त्याने एक लाल दबडाचा सुंदर किछा बांधविला. पुढे तोच एक फुटकीपुटकी नीटबंदी जोबडभोवड गरी होती. त्या मजकूर मजकूर किछाचे काम पुढे होण्यास ८ वर्षे लागली, व ३५ लक्ष रुपये खर्च झाला. त्याचा पाया पाणी जमोपयंत खोल खणला होता. त्याने जोबडभोवडें सुंदर आहे. प्रत्येक जोडांत लोखंडी कळ्या बसविल्या आहेत. २ किछा २. सन १८९२ साली मामण्या प्रत्यक्ष पाहण्यांत आला आहे.